Hymnologiske Meddelelser

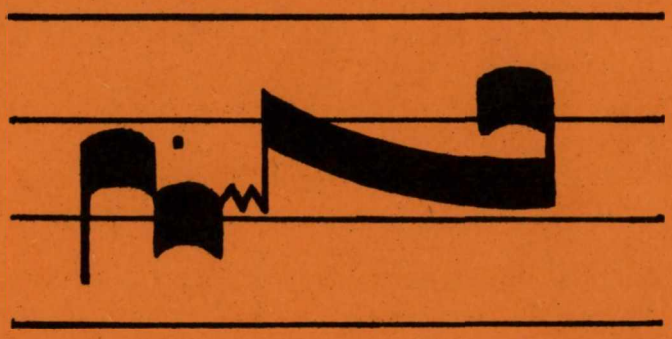

udgivet af Salmehistorisk Selskab

9. årg. 1980 nr. 2

Hymnologiske Meddelelser

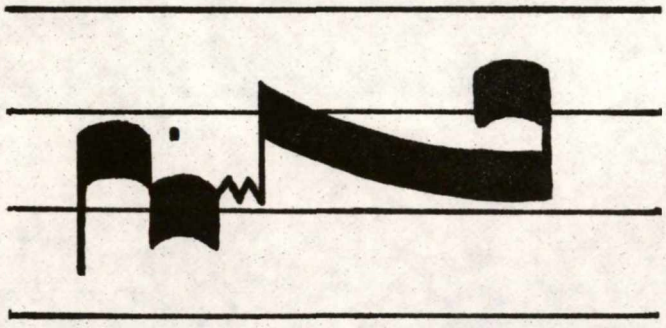

udgivet af Salmehistorisk Selskab

9. årg. 1980 nr. 2

HYMNOLOGISKE

MEDDELELSER

Værkstedsblad om salmer

udgivet af Salmehistorisk Selskab

9.årg. 1980 nr. 2.

NYE SALMER: Melodier af Peter Elkjær Petersen og Henrik Fibiger Nørfelt.

Tekster af K.L.Aastrup , Johannes Johansen og Georg Gissel ..... s. 65

Jens Lyster: Sthens gådefulde navnesalme. Om Du Herre Krist, dens mærkelige akrostikon og det forunderlige år, hvis lige ikke har været ..... s. 71

I. Om navneskjul og årstalsvers ... s. 71
II. Forventningen om de sidste tider ... s. 80
III. Annus mirabilis - det forunderlige år. s. 88
a. Profetien om annus mirabilis i Tyskland ..... s. 95
b. Profetien om annus mirabilis i England ..... s. 97
c. Profetien om annus mirabilis i andre lande ..... s. 102
IV. En svensk bog og et adeligt bekendtskab ..... s. 104
V. Annus mirabilis i Danmark-Norge ... s. 109
VI. "Nu er ieg lige fire oc fyrretive Aar" s. 121
VII. "O Freunde, nicht diese Töne! sondern lasst uns angenehmere anstimmen, und freudenvollere"..... s. 123
VIII. "På trængselens dag" ..... s. 132
IX. Afslutning ..... s. 135
Noter ..... s. 135

ANMELDELSER: Dansk Kirkesangs Årsskrift 1975-76, (ved Peter Balslev-Clausen) ..... s. 146

P.Poulsen: Livsskæbner, der skabte sang, (ved Peter Balslev-Clausen) ..... s. 149

ISSN 0106-4940

KØBENHAVNS UNIVERSITET
REPRO. AFDELINGEN

SE, TIL BLODS HAR REBENE SNÆRET

Se, til blods har rebene snæret,
som foden mig bandt;
broen er bortsprængt, og vejen spærret,
før jeg den fandt.
Foran mig altid min brøde
står mig imøde.

Klart jeg vidste, hvem der har skrevet
i hjertet sin lov;
gaven min vilje har til sig revet,
gjort den til rov.
Derfor Guds vrede jeg kender,
hvor jeg mig vender.

Sådan har min sandhed jeg fundet,
som dagene svandt:
ikke en fremmed har viljen bundet,
selv den sig bandt,
bandt til sit eget at ville
tidligt og silde.

Ej en ukendt hjertet har fristet
og dåret mit sind;
ikke en fjende har grusomt listet
løgnen derind.
Selv skal min brøde jeg bære,
skyldneren være.

Herre, se, som en skyldner for livet
til dig nu jeg går;
helt du ved gry har mig karret givet,
her er dets skår.
Ja, i min skyld, i min brøde
vil jeg dig møde.

Herre, ret må altid du have,
som først sådan sidst;
frelser du, da er det nådens gave,
véd jeg forvist.
Men i den Jesus, der døde,
vil jeg dig møde.

Vist jeg blev til døden begravet
med ham i min dåb;
deraf nu stiger som sol af havet
levende håb.
Vejen er åbnet, og broen
genrejst for troen.

Frem jeg går, min Jesus til ære,
min Herre og bror;
vej er der banet, og bro kan bære
hjertet, der tror.
Nåden mig smiler imøde
soner min brøde.

K.L.Aastrup

Over salmedigteren K.L.Aastrup, der døde den 14.maj, har en nekrolog ikke kunnet fremskaffes til dette nummer. Vi håber at kunne bringe en sådan i HM 1980/3. red.

MORGENSANG

Melodi og sats: Peter Elkjær Petersen 1976

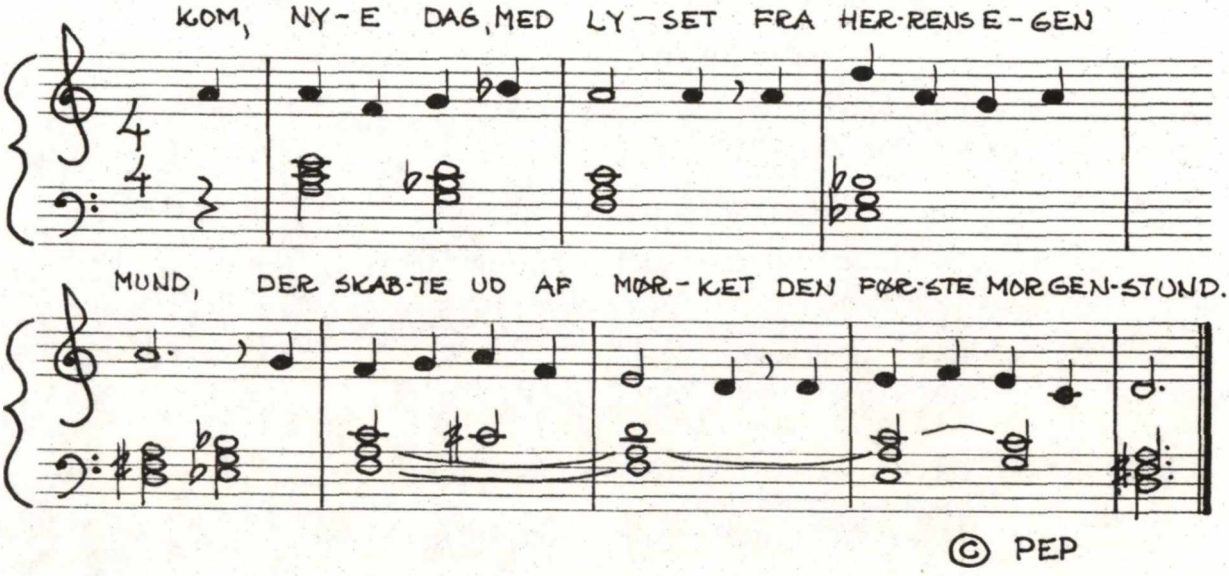

© PEP

1.
Kom, nye dag, med lyset
fra Herrens egen mund,
der skabte ud af mørket
den første morgenstund.

2.
Kom, lyse dag, med glæden
i tusind fugles lyd.
Selv jordens tavse stene
skal råbe højt af fryd.

3.
Kom, glade dag, med sangen,
i tårer blev den sået,
Vorherres sang i natten,
dengang han blev forrådt.

4.
Kom, store dag, med modet,
så vi af tro til Gud,
når alting er umuligt,
tør kaste garnet ud.

5.
Kom, stærke dag, med håbet,
det intet øje så:
Vorherre er opstanden,
se stedet, hvor han lå.

6.
Kom, klare dag, med smilet,
der ler ad kløgt og spot
og trodser død og djævel,
så alt blir såre godt.

Johannes Johansen
fra samlingen "Thurø-rim", 1974,
trykt hos Poul Kristensen, Herning

AFTENSANG

Melodi og sats: Peter Elkjær Petersen 1976

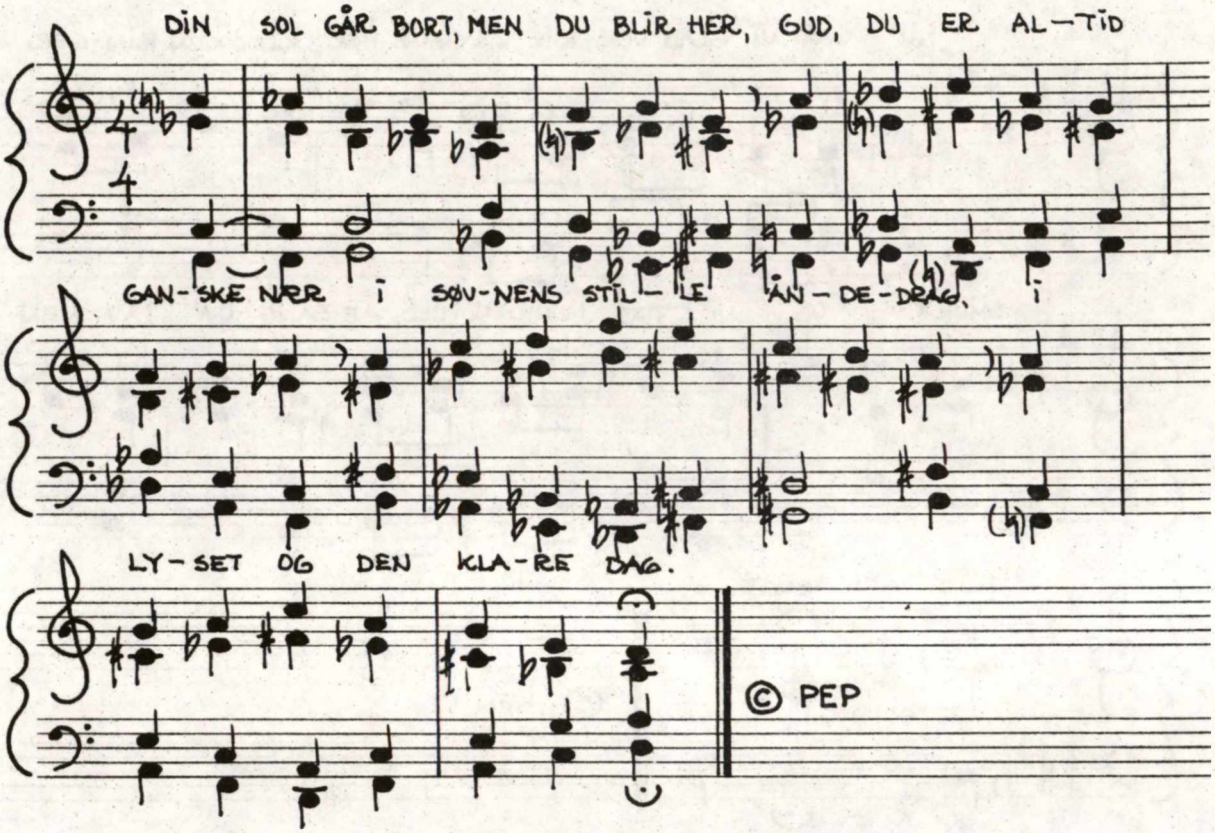

1.

Din sol går bort, men du bli´r her,
Gud, du er altid ganske nær.
Hos dig er intet mørke nu,
og når vi sover, våger du.

2.

Og når vor nattesøvn er endt,
og solen over os er tændt,
da er du stadig hos os, Gud;
du er, hvor vi går ind og ud.

Frans Mikael Franzén 1814
Johannes Johansen 1974
her efter ´78-tillægget
Edition Egtved copyright 1978

HØSTGUDSTJENESTE

Melodi og sats (for piano):
Henrik Fibiger Nørfelt, maj 1980.

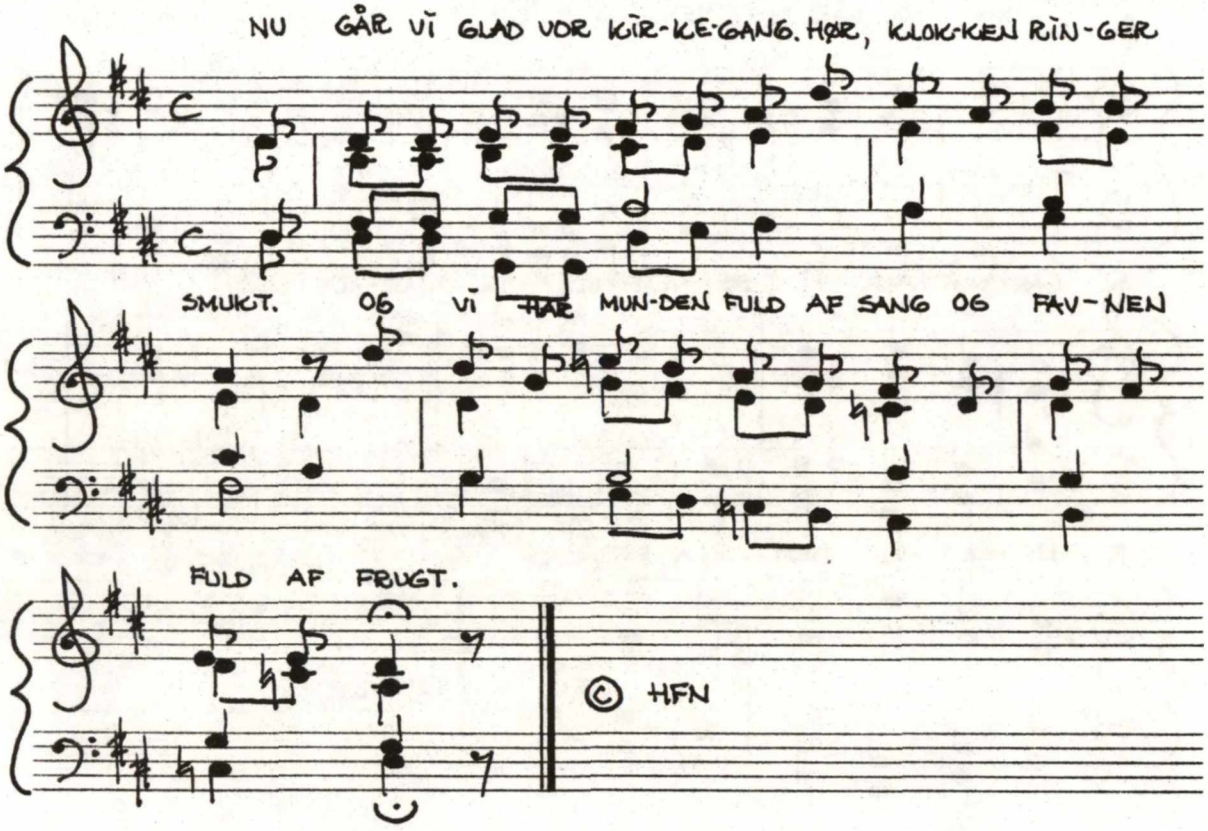

1.

Nu går vi glad vor kirkegang.
Hør, klokken ringer smukt.
Og vi har munden fuld af sang
og favnen fuld af frugt.

2.

Vi kommer med en mægtig stak
af æbler, pærer, dru´r.
Vi kommer for at sige tak
for hvad vi dagligt bru´r:

3.

Kartofler, græskar, løg og kål -
og korn fra Danmarks jord,
for regnens vand og solens bål,
som gør, at alting gror.

4.

For blommer, bønner og salat,
for som´rens leg og lyst,
for grøn agurk og rød tomat,
for hele Danmarks høst.

5.

Vi lægger kun et lille frø
i jordens store skød,
så blir det væk, så må det dø,
før det blir dagligt brød.

6.

Og sådan blev Vorherres død
til liv, da han opstod.
Hans legeme er livets brød,
og vinen er hans blod.

7.

Det under har vor skaber gjort.
Han gør, at hjertet slår.
Hans mindste værk er kæmpestort,
som hjernen ej forstår.

8.

Han tænder solens glade glød,
der bruner kroppens hud,
og blomsten gul og blå og rød,
der sprang i solen ud.

9.

For alt, som lyser, synger, gror,
har du til livet kaldt.
Du siger blot et lille ord,
og ingenting blir alt.

10.

Du gav os denne gode jord.
Gør du os god mod den.
Gør os til en familje stor
af kvinder, børn og mænd.

11.

At give er din største lyst,
vor skaber og vor Far.
Lær os at dele af din høst
med dem, der intet har.

12.

Du, som i ørknen giver brød,
så tusinder får nok,
giv høst, hvor der er hungersnød,
mæt jordens sultne flok.

13.

Du mætted gavmildt os hver gang,
vi spiste og vi drak,
fyld nu vor mund med bøn og sang,
fyld hjerterne med tak.

Johannes Johansen
fra digtsamlingen
"Den grønne søndag", 1977.
Med tilladelse fra
Poul Kristensens Forlag.

HERRE KRISTUS, DIG TIL ÆRE

Melodi: Tør end nogen ihukomme. DDK 410

Herre Kristus, dig til ære
smykket står vort kirkehus,
lad da gudindviet være
hvad vor hånd har rejst af grus.
Fader, dine helligdomme
er os kære som vort hjem;
der du vil i ordet komme,
hjælpe os på vejen frem.

Bor den Høje ej i huse
bygget op ved mandehånd,
dog, som storm med kraft kan bruse,
fylder han dem med sin ånd.
Fyld da også os med styrke,
giv os håb og tro og mod,
at vi ret dig her må dyrke,
prise dig, for du er god.

Kom, når børn til dåb vi bærer,
dæk for os dit nadverbord!
Nåde, sandhed du os lærer,
når vi lytter til dit ord.
Fyld os med din bryllupsglæde,
vis os selv din kærlighed,
trøst du dem, som her må græde,
lys du over graven fred.

Gennem mange sekler mødtes
kirkefolket i dit navn,
slægter døde, nye fødtes,
fandt ved troen til din favn.
Sign de præster, her du sætter
til at tolke nådens bud.
Selv du jo din kraft forjætter,
du, den evigt rige Gud.

Da, når kirkeklokken ringer,
samler folk i navnet dit,
og dit kald til jorden bringer
både alvorstungt og blidt,
salmer til din pris skal klinge,
hjerter takke dig på ny;
selv vor bøn du giver vinge,
så den stiger over sky.

Georg Gissel 1979

STHENS GÅDEFULDE NAVNESALME.

OM DU HERRE KRIST, DENS MÆRKELIGE AKROSTIKON OG DET FORUNDERLIGE ÅR, HVIS LIGE IKKE HAR VÆRET.

VED JENS LYSTER

I.

Blandt salmebogens tekster har Sthens Kristussalme fundet en sikker plads. Først sent vandt den herhjemme indpas i en salmebog, men da for at blive. Omdigtningen af den i forrige århundrede var måske, set med den tids øjne, nødvendig, men det er dog stadig Sthens bidrag, langt mere end bearbejderens, der anbringer salmen i særklasse og gør den så anvendelig i mange sammenhænge, hvor to og tre er forsamlet i Jesu navn. Såvel ved søndagens gudstjeneste som ved bryllupper og begravelser figurerer nr. 46 på nummertavlen. Ligesom den i hjemmene kan bruges som familiens aftensang, kan den også tjene et kristent menneske i dets sidste time med de rette ord til et godnat til denne verden. I generationer og på tværs af alle skel har denne salme formuleret menneskers tro. Også deres tro, der ikke var sig bevidst at høre til Vorherres inderkreds. Således er det Sthens Kristussalme - ved siden af Brorsons Allehelgensalme -, der dukker frem af hukommelsen, når Jeppe Aakjær mindes arven efter moderen:

> Her ved moders gamle rok
> hun lærte mig at stave,
> synge om "den hvide flok"
> og "al hans nådegave"...

Hvad rummer denne salme i sig, siden den i så usædvanlig grad har formået at hævde sin slidstyrke? De fleste andre salmer ville ved en tilsvarende brug være slidt ganske og aldeles ned. Netop på Du Herre Krist synes G.F.W. Herngreens bestemmelse af den gode salme mig i særlig grad at være træffende: "de mest enkle ord har ofte den største udtrykskraft. Og det passer ikke, at kun salmer, der uden videre kan forstås, egner sig til menighedens brug. De salmer, der holder til længere brug, er netop de salmer, der - om man så må sige - bærer på en *hemmelighed*, der først med tiden bliver åbenbar." [1] Dette med *hemmeligheden* netop ved denne tekst har også Chr. Ludwigs fornemmet. "Hr. Hans' inderste Lønkammerbekendelse" kalder han den og udtrykker

sin oplevelse af dens særlige væsen således: "Naar man læser Salmen opmærksomt igennem, er det ejendommeligt at mærke, hvordan det hele Tiden ligesom *"skælver"* under Versene. Jeg veed ikke, om De nogensinde har prøvet at bo i en Stue over et Maskinværksted. Selv om alt iøvrigt er stille i Stuen: hver Stol staar paa sin Plads, ikke et Glas klirrer, og ikke et Billede paa Væggen ryster, saa er der dog stadig under Fødderne en Dirren og Sitren. Eller vi kender det fra et Skibsdæk: Plankerne ligger roligt i deres Leje, godt boltede sammen, men denne Sitren er der hele Tiden. Og saadan er det at læse eller synge denne Salme. Der er en fuldkommen Hvile og Tryghed og Afgørelse i den. Men det sitrer hele Tiden under: "Forlad ikke mig saa elendelig", "alt efter din Vilje, o Herre, mig stille", "*nu* vil jeg være, o Jesu kære, hvor du mig helst vil have", "hjælp mig af Nød", "frels mig af alskens Vaade", "naar Sorgen mig trænger"... Det staar da for mig saaledes, at denne Salme er blevet til ved en Lejlighed - ikke udaf en Beslutning." [2] Ud fra sit kendskab til Sthens biografi forsøger Ludwigs da også, skønt med ringe held, at gætte på, hvad den nævnte lejlighed kunne være.

Når Sthens salme har ægget ikke blot Ludwigs, men også andre hymnologer og udfordret både indfølingsevne, skarpsindighed, ja, ligefrem appelleret til detektivisk fantasi, skyldes det ikke tekstens indhold alene, men vel nok så meget dens påfaldende, oprindelige form. Som nævnt, er den seks-strofede skikkelse, hvori den nu fremtræder, et produkt fra forrige århundrede. Den oprindelige tekst, som den foreligger i den ældst kendte udgave[3] af Sthens "En liden Vandrebog", har otte strofer og ser således ud[4]:

En Christelig Supplicatz til Guds Søn/ siungis met den Thone: Es ist auff Erden kein schwerer leiden/ etc. L 3r

1.

HERRE IEsu Christ/
Min Frelser du est/
Til dig haaber ieg alleene:
Ieg troer paa dig/
Forlad icke mig/
Saa Elendelig/ L 3v
Mig trøster dit Ord det reene.

2.

Alt effter din Ville/
O HErre mig stille/

At ieg [dig] trolig kand dyrcke:
Du est min Gud/
Lær mig dine Bud/
All min tid vd/
Du mig i Troen styrcke.

3.

Nu vil ieg være/ L 4r
O IEsu kiere/
Huor du mig heldst vilt haffue:
Ieg lucker dig ind/
I mit Hierte oc Sind/
O HErre min/
Met all din Naade oc Gaffue.

4.

Saa inderlig/
Forlader ieg mig/
Alt paa din Gunst oc Naade:
O IEsu sød/ L 4v
Hielp mig aff all nød/
For din haarde Død/
Frelss mig fra alskens Vaade.

5.

All min Tilljd/
Nu oc altid/
Haffuer ieg til dig O HErre:
Du est min Trøst/
Dit Ord oc Røst/
I all min Brøst/
Mit Hiertens glæde monne være. L 5r

6.

Naar Sorgen mig trenger/
Effter dig ieg forlenger/
Du kand mig best hussuale:
Den du vilt beuare/
Hand er vden Fare/
Du mig forsuare/
Dig monne jeg [mig] befale.

7.

Nu veed ieg vist/
HErre IEsu Christ/ L 5v
Du vilt mig aldrig forlade:
Du siger jo saa/
Kald du mig paa/
Hielp skalt du faa/
I all din Sorg oc vaade.

8

O giffue det Gud/
Wi effter dine Bud/
Kunde oss saa skicke tilsammen:
At wi met dig/
Euindelig/ L 6r
I Himmerig/
Kunde leffue i Salighed/ Amen.

Som det vil kunne ses, har salmen akrostikon, idet de udhævede bogstaver tilsammen danner ordene HANS ANNO. Man har hidtil betragtet det første ord som så ligetil (hvad det såmænd slet ikke er. Herom senere!), for det var jo digterens fornavn. Men ANNO har voldt kvaler. Man forventer efter anno et årstal. Ludwigs gætter på, at Sthen i manuskriptet efter "Amen" har prentet et årstal under teksten[5]. Denne forklaring virker lidet troværdig. Det er ikke sandsynligt, at digteren, efter at have haft alt besværet med et kunstfærdigt akrostikon, nøjes med en banal tilføjelse af årstallet. Man bliver i alt fald svar skyldig på to spørgsmål.For det første: hvorfor overhovedet indføje ordet ANNO i digtet, når HANS alene + et årstal ville oplyse det samme? For det andet: hvorfor er årstallet forsvundet i samtlige bevarede udgaver af Vandrebogen, når det tydeligt markerede akrostikon lægger op til, at det skal være der? Andre forskere har forsøgt at løse gåden på anden måde. Frederik Rostgaard (1671-1745) foreslår således, at salmens akrostikon skal læses HANS ANNA, "thi Jeg kand ickke troe andet, end at det sidste vers har begynt af det ord Ack, i steden for O, og saaledis giætter Jeg til at det har været Autoris og hans Hustrues navne.." [6]. Det vides ikke, om Sthens hustru hed Anna, men det er en smuk tanke ikke at glemme sin kone, når man digter, og derfor skal Rostgaards teori nævnes med ærbødighed. Den tjener sin ædle ophavsmand til stor ære. Blot bliver man igen svar skyldig på spørgsmålet om, hvorfor Ack blev ændret til O og Sthen åbenbart ikke fik rettet fejlen under korrekturlæsningen på Vandrebogen? - Ganske vist kunne Rostgaard godt alligevel have ret i sit gætteri; for også et uændret "Anno" *kunne* være hustruens navn, nemlig hvis hun var fra Sønderjylland. Her er det nemlig - i hvert fald i vor tid - ikke ualmindeligt, at kvinder, som hedder Anna eller Anne, kaldes Anno. Men det er naturligvis en højst teoretisk mulighed.

Et tredie forsøg på at løse gåden er gjort af nordmanden H. Blom Svendsen[7], der mener at have fundet årstallet i sidste strofe ved at addere de bogstaver, der har romertalsværdi. Han så dog gerne - for at hypotesen kunne anses for bevist -, om man kunne finde en tidlig udgave af Vandrebogen med flg. *udhævede* bogstaver i strofe 8:

O gIffVe det Gud,
VI effter dIne Bud,
Kunde oss saa skIcke tIlsammen:
At VI met dIg,
EVIndelIg,
I HImmerIg,
Kunde leffVe I SaLIgheD, AMen.

Sammenlagt giver de fremhævede romertal et sandsynligt årstal: 1589. Der rejser sig imidlertid en række indvendinger imod Blom Svendsens løsningsforsøg. Han synes som tekstgrundlag at have benyttet en af de senere Vandrebogs-udgaver, måske teksten i Brandt & Helwegs antologi. Går man til en tidlig udgave som Visbyfragmentet, forekommer, som det ses af den aftrykte tekst, bogstavet V overhovedet ikke i strofe 8. Den tidlige tekst har i stedet enten W eller U. Alligevel refererer Malling Blom Svendsens teori med tilslutning, idet han dog tilføjer, at regnestykket giver samme resultat, når man ved "u" skelner imellem, om det står for en u-lyd eller en v-lyd[8]. Senere har Malling[9] forbedret teorien efter at være blevet opmærksom på, at W i datidens kronogrammer eller årstalsvers[10] tælles som 2 x V = 10 og retter opskriften til

O gIffue det Gud,
WI effter dIne Bud,
Kunde oss saa skIcke tIlsammen:
At WI met dIg,
EVIndelIg,
I HImmerIg,
Kunde leffue I SaLIgheD, AMen.

Additionen af romertallene giver stadig årstallet 1589.

For en nutidslæser forekommer teorien om årstallet gemt i teksten sikkert umiddelbart som det rene gætværk. Det er det slet ikke. Årstalsvers var almindelige på Sthens tid og typiske for tidens tankesæt. For det 16.århundredes menneske udgjorde tallenes og bogstavernes verden en enhed. Bogstaver kunne omsættes til tal, og tal til bogstaver på en måde, som kun de færreste i dag har nogen anelse om[11]. Det verdsliggjorte menneske i vort århundrede betragter tal og bogstaver som rent praktiske, menneskeskabte redskaber, hvormed vi kan tænke og udtrykke os. Men dengang var tal- og bogstavverdenen en del af skaberens eget værk. Skabelsen var gennemsyret af og opbygget på tal. Og det gjaldt såvel makrokosmos - verdensopbygningen med stjernehimmel, planeter etc. - som mikrokosmos: den menneskelige eksistens. Og vel at mærke ikke bare på den måde, at tilværelsen lod sig re-

gistrere ved hjælp af tal og bogstaver, men den var besjælet af dem. De røbede dens inderste væsen. Hvis man ikke gør sig denne tænkemåde klart, så fremmed den end må forekomme os at være, kan man kun opfatte den tids jongleren med tal som besynderlige raffinementer med en vis kunstnerisk effekt. Og det skal retfærdigvis siges, at raffinement var det *også*. Måske er det endda reglen, at årstalsvers på Sthens tid er reduceret til at være manér, et fænomen af kun formel betydning. Men det kan aldrig på forhånd udelukkes, at det stikker dybere, og at tal og bogstaver fra kunstnerens hånd tænkes at gå op i en højere enhed. Når trykkeåret på en bog fra 1590 på titelbladet er angivet på følgende vis:

Im Jar
Wie die roten Buchstaben folgender versslein ausweisen.
DEMVth Ist gVVis eIn artIgs KraVtt
TheVr abr eIn Gertnr es feLten baVVt 12)

så kan visdommen i verset vel ikke siges at være særligt knyttet til det årstal 1590, der fremkommer ved addition af de med rødt fremhævede romertal. Skønt hvem véd, hvilke personlige erfaringer ophavsmanden kan have høstet eller forventet sig af netop det år? Der er således næppe grund til at tvivle om en organisk sammenhæng mellem budskab og datering i flg. nødråb:

IM Iahr,
Da eines VnsInnIgen VVeIbes RaChgIer gegen Ihren anVertraVten
HIob aVfs höChste gestIegen VVar. 13)

Ligeledes springer den sentens, der daterer et flyveskrift til 1667, ud af den politiske situation:

Vdi dette Aar:
HErren gIfVer Vor DanMark roe oC hVILe. 14)

Ganske svarende hertil daterer den som salmedigter bekendte Philipp Nicolai et skrift, der er trykt

Im Jahr/ als die rechtglaubiige Kirche in Holland angefochten/
vnd gleichwol von dem Allmechtigen wundderbarlich erhalten
ward/ dasz fromme Hertzen sagten:
Gott regIrt MIt In HoLLanD 15)

Årstalsversene tjener foruden til datering tillige som motto for de ovennævnte skrifter. Med disse eksempler på årstalsvers - som sagtens lod sig forøge - har jeg søgt at antyde budskabets og tallets samhørighed, hvorved der kommer lidt alvor ind i billedet. Dette være sagt som en korrektion til Malling, der i hele denne teknik kun ser et uskyldigt tidsfordriv for lærde herrer. "Leg med tal og bogstaver" kalder han et kapitel herom i bind VIII, som rummer en udmærket eksempelsamling, men hvor Mallings

kommentarer næppe trænger ret dybt ned i forståelsen af dette fænomen. "Rektor leger. Det er en meget indviklet leg, en slags kabale, som ikke let gaar op", skriver han om Jens Madsen Gettorps mange forsøg i genren[16]. Det er imidlertid tit mere end leg. Det kan være dødelig alvor, besværgelse. Ud fra troen på, at den Gud, der tæller Himlens stjerner såvel som menneskets dage og hovedhår, også hører den bøn, der ydmygt erkender, at vore dage og år er i Herrens hånd, og at derfor hvert et år som et annus Domini har sin væsentlige funktion ved at være ramme om Guds handlen med os. Kunsten at skrive årstalsvers er - i alt fald når de er stilet til Gud - en bekendelsesakt. Ved at anlægge denne synsvinkel tror jeg, vi bedst undgår at forfalde til nedladende hovedrysten ved en fædrene adfærd, som for den overfladiske betragtning synes lettere tåbelig.

Af Mallings eksempelsamling forledes man til at tro, at årstalsvers kun undtagelsesvis forekommer i reformationsårhundredet. I alt fald nævnes kun et eneste eksempel herfra[17], mens alle de øvrige er fra det 17.årh. Malling udnævner bemeldte Gettorp (ca.1580-ca.1641) til "mesteren i den kunst at skrive eteostika....selv om han ikke har opfundet metoden, har han bidraget til, at den kom på mode i tiden efter 1620"[18], hvorfor det for Malling giver mening at benævne årstalsversene den "gettorpske" kunst[19]. Foruden at Malling herved kommer til at give et skævt billede af tidspunktet for årstalsversenes første udbredelse og tillægger Gettorp en betydning som pioner, som han faktisk ikke har, svækker Malling sin egen argumentation for det tidlige årstalsvers i Sthens salme. Den er svag nok i forvejen, så derfor bør det siges, at hvis teoriens svaghed lod sig afhjælpe væsentligt ved fremlæggelse af samtidige eksempler på årstalsvers, så var der endnu redning for den. Fra året 1588 kender jeg i alt fald to eksempler på årstalsvers. I Chr.Machabæus´ mindeskrift ved Frederik d.II´s død[20] er kongens dødsdag og -år udtrykt sådan:

DIES ET ANNVS OBITVS.
AprILIs petIIt FrIDerICVs syDera qVarto
Et nostro heV LVCtVs CaVsa fIt ILLe soLo.

Og på titelbladet til et lykønskningsskrift ved Claus Christoffersen Lyscanders bryllup[21] står:

....A TRIBVS GRATIIS DECAN-tatum, anno, mense, & die nuptiarum, vt iudicat Δίσσιχον το διαριθμητον
IVLIVs æstatIs CeLebrat ConnVbIa prInCeps,
PhæbVs VbI soLI bIs septeM feCerat ortVs.

Ligeledes fra 1580erne kunne nævnes adelsmanden og astrologen Henrik Rantzows gravskrifter ved faderens død[22]:

Versus continens numerum anni:
TeMpore qVo Veré sVbIIt sVa fata Ioannes
RanzoVIVs, VersVs Denotat eXIgVVs.

Fra samme skrift dette "Distichon continens anni obitum":

HIC De Ranzoa TheoDorVs stIrpe, LVbeCæ
ContegIt ossa LapIs, spIrItVs astra ColIt.

Betragter vi de fremdragne årstalsvers - og materialet kan øges væsentligt ved inddragelse af Mallings førnævnte eksempelsamling - , vil vi imidlertid ikke kunne finde *et eneste* sidestykke til det af Blom Svendsen og Malling postulerede årstalsvers i Sthens salme. Ikke et eneste eksempel på årstalsvers, hvor årstallet *ikke* er fremhævet. Ikke et eneste eksempel på årstalsvers, hvor ikke *alle* romertal, såvel store som små, skal tælles med. Som Malling for øvrigt selv skriver: "Det er ingen kunst at tage en tilfældig tekst og understrege en række bogstaver, til man naar den ønskede talværdi....Nej, kunsten bestaar i, at der ikke maa være flere talværdi-bogstaver end dem, der skal bruges".[23] Men ved opfindelsen af et årstal i Sthens salme fraviger Malling netop denne af ham selv formulerede gode regel, når han nøjes med at lede efter store romertal i strofens sidste to ord, mens jagtmarken for de mindre tal udstrækkes til at være hele sidste strofe. Min tredie indvending går på, at der ikke kan opdrives et eneste eksempel på årstalsvers, hvor ordet Anno ikke er adskilt fra det vers, hvori årstallet forekommer. Sthens 8. strofe indledes af det O, der indgår i anno, hvorfor man med vort kendskab til datidens regler netop *ikke* ville finde på at lede efter årstallet i den pågældende strofe, men snarere i en eller anden dansk eller latinsk sentens nedenunder salmen. En sådan sentens findes imidlertid ikke. En fjerde indvending kunne være, at der næppe heller lader sig påvise andre tilfælde, hvor et ANNO indgår som en del af et akrostikon og derpå efterfølges af et årstalsvers. Årstalsversenes ophav nøjes altid med slet og ret at *skrive* ordet ANNO. Først *efter* dette ord udfoldes den kunstneriske snilde.

Vi kan altså konkludere, at mængden af samtidige kronogrammer så langt fra at støtte Mallings teori snarere afliver den ret eftertrykkeligt.

Men der er også andet, der tyder på, at det årstal 1589, som

Malling kommer frem til, er forkert. Af en brevveksling med den islandske hymnolog Sigurjon Gudjonsson har jeg erfaret, at salme nr.163 i Holarbiskoppen Gudbrandur Thorlakssons salmebog[24] 1589 efter Gudjonssons mening må være en oversættelse af den parafrase af ps.121, som Sthen publicerer i Vandrebogen med indledningen "Jeg løffter mine Øyen i all min Nød". Iflg. dr.Pall Eggert Olasons undersøgelser skulle Thorlakssons salmebog være udgivet i første halvdel af 1589. Såfremt disse oplysninger fra islandsk hold er korrekte - men jeg har endnu ikke selv kontrolleret dem - , kommer tidsplanen for Vandrebogens udgivelse vist kun til at passe, hvis vi antager, at Sthens manuskript hertil er helt færdigt og indleveret til trykkeriet i 1588. Ellers bliver der indenfor tidsrammen på et halvt år ikke plads til Vandrebogens trykning og udgivelse, transporten til Island, salget af den, oversættelse af den nævnte parafrase og trykningen af Thorlakssons salmebog.

Vandrebogen afsluttes af et fødselsdagsdigt, som Sthen angiver at have skrevet til sig selv på sin 44 års fødselsdag den 25. november 1588.[25] Sammenholdt med de islandske oplysninger synes det velbegrundet at regne med, at fødselsdagsdigtet er det sidst tilkomne stof til Sthens manuskript, og at alt det forudgående, herunder salmen Herre Iesu Christ, må være blevet til inden nævnte dato.

Nogle vil måske spørge: hvorfor dog interessere sig så meget for det årstal? Om salmen er skrevet i 1589 eller 1588, hvad gør det dog fra eller til, når blot salmen beholder sin kvalitet? Jamen, det kan meget vel være salmens integritet, der trues, når man vil drage konsekvenser af Mallings teori.

Et årstal betyder åbenbart noget for den salme, siden ordet ANNO udgør den anden halvdel af skelettet i salmen. Men de røntgenstråler, hvormed skelettet udforskes, kan blive skæbnesvangre for resten af kroppen. Undersøgelsen kan forårsage cancer. Således mener jeg, at Mallings årstalsteori får konsekvenser. Malling selv har åbenbart også bange anelser: "Der er det mærkelige ved Sthens slutningsvers, at det er skrevet i vi-form, mens salmen ellers er holdt i jeg-form. Jeg har ikke lyst til at spekulere paa, om Sthen til sin datering har haft brug for to gange "vi", som datiden skrev med dobbelt v oc altsaa tæller 22, i stedet for to gange "jeg", som kun tæller 2" [26]. Malling ønsker

ikke at lægge navn til de logiske følger af sin egen teori. Og man forstår det så godt.

Jeg mener, at vi ganske skal lade kronogram-teorien fare og begynde helt forfra med at spørge efter, om vi mon skulle savne viden om nogle forudsætninger, som var Sthens og hans samtids, men ikke er vore. Sådanne forudsætninger kan enten have været almindeligt udbredte, eller de kan have hørt til den lille gruppes - hjemmets, studiekammeraternes, kollegernes, omgangskredsens - fortroligheder. Forskeren skal være mere end heldig for at komme efter nogle venners indforståede jargon efter 400 års forløb. Ulige nemmere er det at få indsigt i, hvad der var almindeligt rejsegods i det lærde menneskes åndelige bagage i det 16.århundrede. Den indsigt kan den samtidige litteratur give os. Men den kirkehistorisk orienterede hymnolog får let et skævt og ensidigt billede af, hvad en præst i det 16.århundrede har tænkt og forestillet sig om livet og verden og tiden, hvis han anskuer ham som et udelukkende teologisk orienteret væsen med lutter teologisk litteratur af Luther i reolen og glemmer, at præstens tankegange er - og altid har været - præget af såvel de almindeligt udbredte folkelige forestillinger som af det daglige informationsniveau. Endvidere har en præst altid været produkt af sin tids uddannelsessystem. Hvad det sidste angår, skulle alle studerende ved Københavns Universitet i det 16.årh., uanset om det senere embedsstudium faldt inden for teologi, medicin eller jura, i deres første studieår indføres i de syv artes liberales, som bestod af fire matematiske discipliner (quadrivium) og tre humanistiske fag (trivium). Til quadriviums fag hørte astronomien, der gennem ret elementære kurser indførte studenterne i principperne for den cirkelgeometriske planetastronomi og i astrologiens tydningslære[27]. Daværende Malmøprovst Hans Christensen Sthen, der for øvrigt i 1581 var blevet magister ved artesfakultetet i København[28], har således ikke været nær så fremmed over for kalenderberegninger, horoskoper, meteorologiske og andre forudsigelser ud fra iagttagelse af himmellegemernes stilling, som en nuværende kollega vil være.

II.

FORVENTNINGEN OM DE SIDSTE TIDER.

For at komme til forståelse af de idéhistoriske og psykologiske forudsætninger på Sthens tid bliver det nødvendigt med et side-

spring, der fører os langt bort fra hymnologiens traditionelle enemærker. Da det ikke er mig muligt blot at henvise til og citere fra en tidligere undersøgelse af den del af vore danske forfædres stemning og tankeverden, som er relevant for den sag, jeg her forfølger - en sådan undersøgelse foreligger nemlig ikke[1] - har den eneste mulighed for at fremlægge en vægtig argumentation for en ny hypotese om Sthens gådefulde akrostikon været på dette sted at indføje et kapitel om den dommedagsstemning og især om den bestemte dommedagsprofeti, der markant og dystert prægede fremtidsperspektivet i 1570erne og især 1580erne. Et mystisk ANNO i en akrostikonsalme er den direkte anledning til, at det bliver et hymnologisk tidsskrift,der introducerer profetien om annus mirabilis for danske læsere. På tilsvarende måde er det en Shakespearesk replik om Saturns og Venus' møde i ildtrigonen, der har foranlediget en engelsksproget forskning i de astrologiske spekulationer omkring det forunderlige år.

Afsnittene II-III og V vil behandle de eskatologiske[2] forestillinger i hhv. udland og indland. Med særligt henblik på forventningerne om det forunderlige år. For udlandets vedkommende foreligger allerede vigtige, men vanskeligt tilgængelige afhandlinger om emnet[3]. Dem har jeg været henvist til at stole på, eftersom relevante kilder kun er meget sparsomt repræsenteret på danske biblioteker. De danske eskatologiske forventninger har ikke før været genstand for undersøgelser, hvorfor jeg her fremlægger mine egne resultater af efterforskningen.

De eskatologiske forventninger i udlandet.

Litteratur:

Lynn Thorndike: A History of Magic and Experimental Science. The Sixteenth Century. Vol.V-VI, New York, Columbia University Press 1941.

Ernst Zinner: Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance. Leipzig 1941.

Ernst Zinner: Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus, München 1938.

Jos.Mayer: Der Astronom Cyprianus Leovitius (1514-74) und seine Schriften, Bibliotheca Mathematica. Zeitschrift für Geschichte der mathematischen Wissenschaften, Dritte Folge, Vierter Band, Leipzig u. Berlin 1903, 134-159.

Margaret E.Aston: The Fiery Trigon Conjunction: An Elizabethan Astrological Prediction. ISIS Vol.61, 1970, 159-187.

Carroll Camden: "The Wonderful Yeere", Studies in Honor of De

Witt T.Starnes, Ed. by Thomas P.Harrison m.fl., Austin: The University of Texas, 1967, 163-179.

C.Doris Hellman: A Poem on the Occasion of the Nova of 1572. Philosophy and Humanism. Renaissance Essays in Honor of Paul Oskar Kristeller, Ed. by Edward P.Mahoney, Columbia University Press New York 1976, 306-309.

Garrett Mattingly: The Defeat of the Spanish Armada, London (1959).

Henrik Sandblad: De eskatologiska Föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation, Uppsala 1942.

Sjældent i kirkens historie har den kristne kulturpessimisme i så høj grad præget en tids religiøse liv som i reformationsårhundredet. I vide kredse inden for kirken stod det klart, at kristenheden havde nået den tilstand af det dybeste forfald, som ifølge Skriften skulle kendetegne den sidste angstfyldte tid af historieforløbet. Ud af denne elendighed fandtes ingen anden redning end den nært forestående dommedag. Apokalyptiske forestillinger, arvet fra middelalderen, fandt igennem Luthers skabende religiøse og teologiske indsats deres karakteristiske og markante nyformulering og tog en bestemt retning, samtidig med at den folkelige fantasis udsvævelser levede forholdsvis uantastet videre og kun på visse punkter lod sig præge af en ny teologisk besindelse. Gennemslagskraft havde dog Luthers identifikation af Antikrist med pavedømmet, en tese, der i den folkelige tænkning synes at være blevet en slags trosbekendelse i kortfattet form[4]. Som årene gik og under indtryk af hele den apokalyptiske stemning i Europa - hvortil Luther selv bidrog -, stod det reformatoren stadig mere klart, at det var selveste paveinstitutionen, og ikke den enkelte dårligere eller bedre pave, der var den sande Antikrist, som ved dagenes ende skulle åbenbare sig som kristenhedens hovedfjende. Lemmerne på Corpus Antichristi udgjordes af alle dem, som virkede i pavedømmets (dvs. Antikrists) ånd ved at fordunkle evangeliets lys for folket. Til Antikrists lemmer henregnede Luther tyrken, der i reformatorens begrebsverden sammenstilledes med eller rettere underordnedes paven, således som det kommer til et fuldt bevidst udtryk i en salmestrofe fra reformatorens sidste leveår:

> ERhalt vns HERR bey deinem wort,
> vnd stewr des Bapsts vnd Türcken mord,
> Die Ihesum Christum deinen Son,
> wolten stürtzen von deinem thron.

I forlængelse af identifikationen af pavedømmet med Antikrist be-

Oc naar tusinde aar haffue ende/ da skal Satanas bliffue løss aff sit Fengsel/ oc hand skal vdgaa at forføre Nedningene i Jordens fire hiørne / Gog oc Magog/ at forsamle dem i en strid / huilckis tal er/ som sand i Haffuet.

Fig.1. Denne og flg. illustrationer er fra Chr.III's bibel 1550. Her fra Joh.Åb.17.

tragtede Luther og hans teologiske fæller tidens begivenheder - de politiske og religiøse omvæltninger såvel som naturkatastrofer og pestepidemier - under den synsvinkel, at de var udtryk for den af Skriften forudsagte sidste rasende kamp mellem Antikrist og gudsrigets kræfter. I denne stemning af undergang kom astrologi, astrometeorologi og den folkelige jærtegnstro til ny ære og værdighed, og deres resultater afstemtes efter og fortolkedes ud fra de bibelske skrifters og andre gamle og autoritative profetiers vidnesbyrd om de sidste tider.

Afgørende som kronologisk basis for nærforventningen var bekendtskabet med den talmudiske Eliasprofeti[5] om at verdens alder skulle blive sekstusinde år. Den passede godt med allerede velkendte tanker af Augustin om de seks verdensaldre (aetatis mundi)[6]. Eliasprofetien blev gjort kendt i Europa gennem den af jødisk mystik inspirerede Giovanni Pico fra Mirandola (1463-94) og blev vel modtaget i protestantiske kredse. Melanchton kender Eliasordet allerede i 1531[7], og året efter optræder det i den brandenburgske hofastronom Johann Carions "Chronica". Senere tog også Luther Eliasordet til sig. Det udgør således grundlaget for hans kronologiske beregninger i "Supputatio annorum mundi", 1541. I Carions version lyder profetien:

Sechs tausent jar ist die welt, vnd darnach
wird sie zubrechen.
Zwey tausent öd.
Zwey tausent das gesetz

> Zwey tausent, die zeit Christi.
> Vnd so die zeit nicht gantz erfüllet wird,
> wird es feilen vmb vnser sünde
> willen, welche gros sind. 8)

Verdens alder vil altså blive 6000 år på nær de tider, hvormed den skal afkortes for vore mange og store synders skyld[9]. Hvor meget de sidste 2000 år skulle kortes ned, vidste naturligvis ingen. Herren havde selv sagt om sit andet komme, at "den dag og time kender ingen, ikke engang Himlenes engle, ja ikke engang Sønnen, kun Faderen alene", Matt.24,36. Men - som den reformatoriske teolog Andreas Osiander udtrykte det i 1544 - det var jo kun dagen og timen, der var ukendt, ikke århundredet eller tidsalderen eller året for Herrens komme[10]. Osiander spekulerer derfor med frimodighed, og ved analogislutning fra de bibelske tidsangivelser, hvorefter der var 1656 år mellem skabelse og syndflod, når han meget naturligt frem til at forvente verdensdommen i året 1656 e.Kr. Dette årstal skulle dog snart finde en konkurrent.

Mens Luther selv advarede mod at sætte årstal på Herrens dag[11], var andre mindre tilbageholdende. Foruden Osianders allerede nævnte forsvar for sådanne sysler fremføres også, at Herren selv havde befalet at give agt på de tegn, Gud giver, når tiden nærmer sig[12]. Og tidens mennesker læste med forfærdelse om Herrens genkomst i Matt.kap.24, Mark.kap.13 og Luk.kap.21, hvor alt det, de daglig så og hørte, stod forudsagt så uhyggelig klart. I modreformationens dage var der såvist nok af krigslarm og krigsrygter. Og oprør, hungersnød og jordskælv både her og der. Den unge bogtrykkerkunst sørgede for en stadig strøm af flyveskrifter, der - endnu mere upålideligt end vor tids aviser - trak sære begivenheder fra fjerne egne ind i folks stuer og tolkede dem for menigmand i eskatologisk lys. Ingen behøvede være i tvivl om, at hvad man nu oplevede måtte være veernes begyndelse, jfr. Matt.24,7f. Typisk er disse betragtninger i et svensk skrift fra 1588:

> Er ikke nu alle dyder døde og alle misgerninger levende, så at den fromme overalt forfølges og den fattige lider overlast fra den ugudelige? Hører man ikke tale om oprør, splid og krig i alle lande? Dukker der ikke blandt menneskene alle mulige sygdomme op, som man ikke før har hørt tale om? Lider ikke den fattige i by og på land næsten hvert år svær hungersnød og dyrtid og plyndres for, hvad han ejer? Har ikke de kristne lært pavens tyranni at kende i de lande, der hører under ham, og opstår der ikke alle mulige sekter og gudsbespottere i kristenheden, jesuiter og andre, som søger at styrte Sverige tilbage i den gamle vildfarelse? Og endelig: har ikke Gud i denne verdens sidste tid oprejst en stor profet, doktor Luther, som har bekæmpet sjælemorderen Antikrist med Kristi munds ånd? 13)

Oc den fierde Engel basunede / Oc den tredie del aff Solen / bleff slagen / oc den tredie del aff Maanen / oc den tredie del aff Stiernerne / saa at tredie delen aff dem formørckedis / oc tredie parten aff dagen skinde icke / oc icke naten dislige sk. Oc ieg saa oc hørde en Engel flue mit igennem Himmelen / oc sige met stor røst / Ve / ve / ve / dem som bo paa Jorden / for de tre Englis Basunis andre røster / som end nu skulle basune.

Fig.2. Ill. til Joh.Åb.8.

Hvem der havde hørt om Bartholomæusnattens rædsler og andre lignende massakrer fra nær og fjern så heri opfyldelsen af profetien om den store trængsel, hvis lige ikke har været fra verdens begyndelse. Hvad blev mon det næste? "Straks efter trængselen i de dage skal solen formørkes og månen ikke skinne, og stjernerne skal falde ned fra himmelen og himlenes kræfter rystes..." Matt.24,29. Udlægningen af dette kunne man finde i astrologernes årlige prognostica og andre småskrifter af lignende indhold. Et kalendarium fra 1588 forklarede, at sol- og måneformørkelser nu indtraf hyppigere end nogensinde tidligere. De sidste 60 år havde der været ikke mindre end 70 formørkelser, og i de nærmeste 18 år skulle der, om ellers verden stod så længe, komme mere end 32 formørkelser[14]. Profetien om tegn i stjernerne, der skulle falde ned fra himlen, sås opfyldt i kometer og stjerneskud. Himlenes kræfter, der skulle rystes, måtte gælde de forskrækkelige nordlys. Sådanne ildfænomener på himlen var vel tidligere forekommet, men fra 1560 - det år, den sande læres vogter Philippus Melanchton døde - og frem til år 1588 var de natlige syner på himlen særlig talrige[15]. Og hvad var der dog ikke på himlen for den, der havde øjne og øren for sligt! Krigshære, der stødte sammen under voldsomt bulder og

brag, afhuggede menneskehoveder, blodige ris og sværd, ligbårer, ilddrager og kæmpende slanger, rødglødende ildgryder, lyden af malende kværne, trompeter og basuner, klokkeringning og englesang fra himmelrummet[16]. Og på jorden andre sælsomme fænomener: blodregn, regn af ild og svovl, af hagl så store som nødder, regn af maddiker, græshoppesværme (se fig.3), myriader af lus og lopper, snegle, tudser, fødsel af misfostre af den forfærdeligste art, fangst af mærkelige fisk med sælsomme indskrifter, stride floder, der standsede midt i deres løb etc[17]. Det endelige tegn på, at forløsningen nærmede sig, skulle være Menneskesønnens tegn på himlen. Menneskesønnen skulle komme i skyen med kraft og megen herlighed. Allerede i 1554 sås Kristus på himlen siddende på domstolen[18]. 1580erne indvarsledes med et lignende tegn over Rom, idet Gud den 18. januar 1580 sås sidde på den øverste af tre regnbuer med et ris i højre hånd og i den venstre et draget sværd[19]. Det tolkedes som Menneskesønnens tegn, da stockholmerne den 8. august 1588 kunne se Kristus som tolvårig på skyerne over byen, iført en gylden kjortel og med guldkrone på hovedet, og igen i oktober måned med tornekrone og blodigt ansigt.[20] Menneskesønnens tegn opfattedes i øvrigt tiest om korstegnet. Der foreligger fra århundredets sidste årtier adskillige vidnesbyrd om visioner, hvori indgår blodige kors, Kristi billede på korset eller "Herrens tegn svævende over hele himlen som et stort klæde før et stort uvejr" [21]. Der berettedes fra Tyskland om et

Fig.3. Ill. til Joh.Åb.9.

Oc Solen bleff formørcket / oc Lucten aff Brøndens røg. Oc aff røgen komme Greshopper paa Jorden / Oc dem bleff giffuit mact / lige som Scorpioner haffue mact paa Jorden.

Fig.4. Synet og lyden af stridsvogne med mange heste kendte datidens mennesker kun alt for godt fra en barsk hverdag. Men Joh.Åb.9,9 gav sceneriet et eskatologisk perspektiv.

syn på himlen år 1570 over Lautenijsen - hvor det så ligger? - hvor to krigshære kæmpede, mens blod flød ned på jorden. Bagefter var et stort kors kommet til syne med indskriften "finis" og "venite ad iudicium", samtidig med at der lød en advarende røst fra rummet[22].

En særlig interesse knyttede sig til tolkningen af den nye stjerne, som Tycho Brahe observerede den 11. november 1572, og som han kaldte " det største under, der har vist sig i hele naturen siden verdens begyndelse" [23]. Mens Tycho Brahe nøjedes med at lade stjernen varsle store politiske og religiøse omvæltninger, anskuede hans samtidige Cornelius Gemma Frisius fænomenet i lyset af ordene om Menneskesønnens tegn på himlen. Han påstod ikke direkte, at stjernen var netop dette tegn, men den var i det mindste et hemmeligt billede deraf (arcana quaedam imago)[24]. Et skridt videre gik svenskeren Georgius Olai i sit Calendarium duplex 1588, idet han bragte Betlehemsstjernen på bane: ligesom *den* varslede Kristi første komme, varsler den nye stjerne hans andet komme. Videre fremhævede denne forfatter, at stjernen sammen med de tre andre største og fornemste stjerner i Cassiopeia dannede en rombe, af hvis diagonaler der opstod et kors, hvilket er Kristi eget tegn. "Och effter thet han sielff sagt haffuer: Och tå skal synas Menniskiones Sons tekn j Himmelen, ett Tekn til then yterste Daghen: Är förnödhen at then yterste Werldenes ände förhanden wara skal" [25]. Verdens ende var nær. Men hvor nær? Osiander regnede med, at 1656 skulle være Herrens år. Men der var mangfoldige andre spekulationer

i omløb. Og efterhånden samlede interessen sig i særlig grad om én bestemt profeti, hvis oprindelse fortabte sig i det dunkle, men som man alligevel vidste at tillægge hedengangne personligheder, hvis navn der stod respekt om.

III.

ANNUS MIRABILIS - DET FORUNDERLIGE ÅR.

Det ældste nu kendte vidnesbyrd om denne profeti stammer fra Gaspar Brusch, der i 1553 i et forord til et skrift af abbed Engelbert af Admont "De ortu et fine Romani imperii liber...Basel 1553" kunne fortælle om, hvor forfærdet han var blevet, da han i 1551 besøgte klosteret Kastl i Østrig (et år før klosteret brændte) og der midt på væggen i spisesalen fandt en indskrift, som sagdes at være skrevet egenhændigt for år tilbage af den store astronom Johannes Müller fra Königsberg, kaldet Regiomontanus[1] (1436-76), hvori denne forudsiger verdens ende i året 1588:

Tausent fünffhundert achtzigk acht
Das ist das iar das ich betracht
Ghet inn den die welt nicht unnder
So gschicht doch sunst gross mercklich wunder.

I et latinsk digt, tilføjet Engelberts afhandling, udbreder Brusch sig om Regiomontanus' forudsigelse og mener, at alt peger på, at verdens ende er nær. Han nævner den talmudiske beregning af verdens år til 6000 og drager den analogislutning, at ligesom der var 6 patriarker før Enok, således vil 6 store kejsere følge efter hinanden: Sigismund, Albert II, Frederik III, Maximilian, Karl V og en sjette, som Brusch tænker sig må blive en ung Karl[2].

Profetien om året 1588 fik magt over sindene. Den poetiske form, hvori det på en gang dunkle og vidende orakeludsagn var udtrykt, havde en prægnans, der uvilkårligt indgød respekt. De fire tyske knyttelvers talte med åbenbaringens iboende myndighed og ikke som de skriftkloge. Profetien tillagdes Regiomontanus, den store matematiker, der havde forsynet Colombus med astronomiske tabeller og var den ubestridte autoritet, også hundrede år efter sin død. Men hvilken andel han virkelig har haft i profetien - hvis overhovedet nogen? - er nu vanskeligt at sige. Og var det forresten også dengang. Andre mente at vide, at der var profeteret om året 1588 for mange hundrede år siden, og at de ældste astronomer stemte overens med profetien[3]. Er det da Regiomontanus, der har omsat en ældgammel profeti om 1588 til poesi? Eller kan profetien og versene tillægges helt andre? I Georg Ursins

forudsigelser om farlige forandringer i verden, der udkom gentagne gange i 1580erne[4], udpeges munken og mystikeren Johann Hilten (død o.1500) fra klosteret i Eisenach (hvor Luther få år senere skulle blive munk) som den, der havde forudsagt megen ulykke for året 1588. Tübingen-astronomen Johann Stöffler (1452-1531) skulle derpå have omsat profetien til det tyske firelinie-de vers[5]. Da versene om året 1588 imidlertid optræder i flere versioner - både fire-liniede og otte-liniede - og på mange sprog, kan gerne indtil flere personligheder have været involveret i profetiens overlevering.

Næst efter Gaspar Brusch synes den bøhmiske astronom Cyprianus Leovitius (1524-74)[6] at være den første til på tryk at udbrede kendskabet til profetien. Allerede i "Ephemeridum novum atque insigne opus", Augsburg 1557[7] figurerer de tyske knyttelvers med angivelse af Regiomontanus som forfatter og dennes senere udgiver, Nürnbergprofessoren, astronomen og geografen Johann Schöner (1477-1547) som kilde[8]. Men det er især med Leovitius' 7 år senere udsendte skrift "De conjunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum", Lauingen 1564[9], hvor Leovitius satte de store planetmøder i 1583 og 1584 i forbindelse med forudsigelsen for 1588, at det lærde Europas opmærksomhed for alvor blev rettet mod dette forunderlige år. Leovitius bragte nu profetien i flg. latinske form:

Post mille expletos á partu uirginis annos
  Et post quingentos rursus ab orbe datos:
Octogesimus octauus mirabilis annus
  Ingruet, is secum tristia fata feret.
Si non hoc anno totus malus occidet orbis,
  Si non in nihilum terra fretumque ruet:
Cuncta tamen mundi sursum ibunt atque retrorsum
  Imperia, et luctus undique grandis erit.
Vel brevis ita.
Mille salutis agat, quingentos mundus et annos,
  Octauus decies, bisque quaternus eat:
Et tibi uel mundi ruitura notabitur aetas,
  Omnia uel miris cladibus acta cadent. 10)

Det kan oversættes: "Efter fulde 1000 år fra jomfruens fødsel og efter yderligere 500 år fra dette tidsrum vil det 88. forunderlige år indtræffe. Det vil bringe sørgelige tildragelser. Selv om også jorden og havet ikke styrter tilbage i intetheden, så vil dog alle verdens riger blive kastet omkuld, og der vil blive stor sorg overalt. Eller kortere således: 1500 frelsens år vil verden bestå og 10 gange vil 8 og 2 gange vil 4 komme, så vil du enten se den aldrende verden gå til grunde, eller alle foretagender vil

falde i sælsom ulykke".

Da Leovitius' skrift om planetmøderne fik så stor udbredelse - det oversattes allerede samme år til tysk og snart efter til fransk og tjekkisk, foruden at det kom i en række nye oplag både i Tyskland og i udlandet, f.eks. i London 1573 - og blev citeret vidt og bredt, idet argumentationen heri overtoges og videreudvikledes eller afvistes i en lang række andre skrifter, vil det være rimeligt at skænke det nogen opmærksomhed på dette sted. Leovitius inddeler stjernehimlens dyrekreds i fire slags med hver sin særlige karakter. De sammenhørende og beslægtede stjernebilleder danner en ligesidet trekant. Disse triangler eller trigoner, fire ialt, er efter deres væsen og karakter bestemt af hver sit af de fire elementer. Til ildtrigonen hører Vædderen, Løven og Skytten (Aries, Leo og Sagittarius). Til jordtrigonen hører Tyren, Jomfruen og Stenbukken (Taurus, Virgo og Capricorn). Til lufttrigonen hører Tvillingerne, Vægten og Vandmanden (Gemini, Libra og Aquarius) og til vandtrigonen Krebsen, Skorpionen og Fiskene (Cancer, Scorpio og Pisces). En tegning til anskueliggørelse heraf kan se således ud:

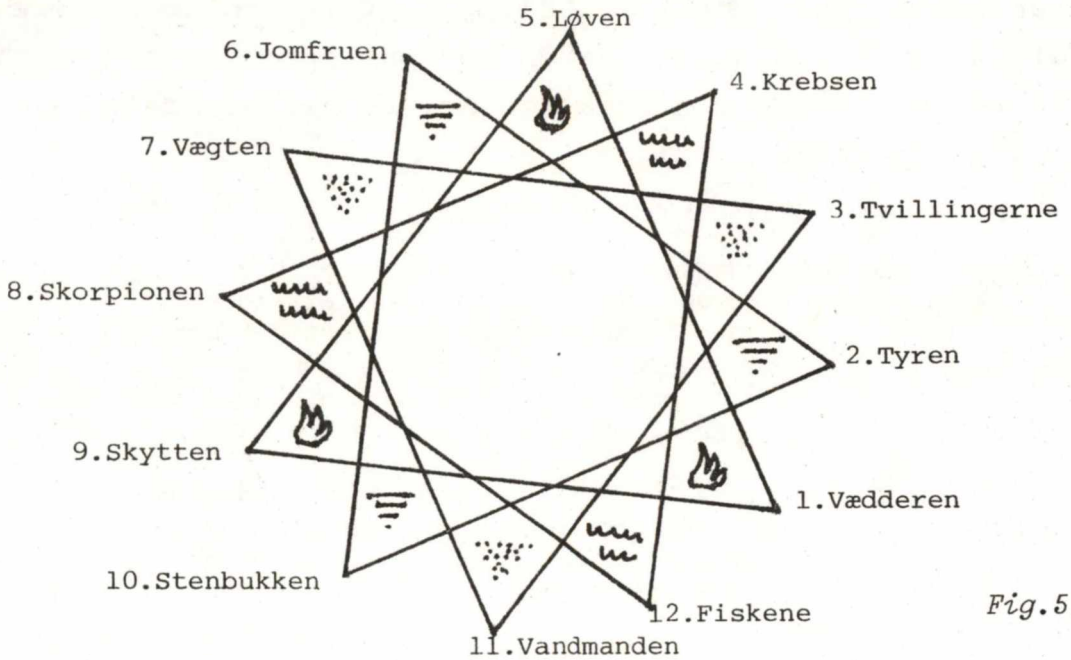

Fig.5.

Ligesom Grundtvig og Brorson i Den danske Salmebogs nr.205 og 13 lader de fire elementer synge lovsange, således deltager elementerne også i Leovitius' tankeunivers i forkyndelsen af den fremtid, der er i Guds hånd. Dyrekredsen i sig selv har imidlertid ikke mund og mæle. Det får den kun ved de himmelske fænomener, der viser sig i de respektive stjernebilleder. Leovitius opreg-

ner derfor de møder mellem de betydningsfulde øvre planeter Mars, Saturn og Jupiter, der i historisk tid har fundet sted, og som i de kommende år vil finde sted i hver enkelt af de fire trigoner og nævner disse planetmøders eftervirkninger på jorden. Også de enkelte planeter har deres af astrologien nærmere definerede egenskaber og karakter. Virkningerne af et planetmøde er således bestemt dels af det stjernebillede og den trigon, det finder sted i. Dels af, hvilke planeter der mødes samt endelig af, hvilken af planeterne der i mødets forløb er i den dominerende position.

Den mærkeligste og mest skæbnesvangre konjunktion er iflg. Leovitius den, der sker, når de øverste planeter Saturn og Jupiter forenes i ildtrigonen, efter at den nærmest foregående konjunktion mellem de to er sket i trigonen af modsat karakter, vandtrigonen. Et sådant planetmøde indtræffer kun hvert 795. år [11] og kunne inden for den almindeligt akcepterede tidsramme på 6000 år for verdensforløbet hidtil kun have fundet sted seks gange siden skabelsen. Hver gang en sådan coniunctio maxima havde fundet sted, havde virkningerne været store begivenheder og forandringer på jorden. Den sidste, i året 789, efterfulgtes således af vældige omvæltninger under Karl d.Store, men kunne dog ikke være den sidste, idet der inden for verdensforløbets 6000 år var plads til endnu en. Denne syvende og sidste coniunctio maxima ville finde sted i maj 1583 i den sidste ende af Fiskene, som hører til vandtrigonen. Derefter ville næsten alle planeter mødes i ildtegnet Vædderen i slutningen af marts og begyndelsen af april 1584. Men ikke nok med det. Leovitius peger på en nært forestående solformørkelse i Tyrens tegn i nærheden af Algols hovede, den voldsomste og farligste fixstjerne. Denne solformørkelse vil indtræffe, mens Venus er i en dominerende position, og fem planeter er forenet i ildtegnet Vædderen. Derfor er det at formode, at der snart vil vise sig en uhyre komet, hvorefter vil følge påfaldende begivenheder. Disse astrologiske tydninger af de nært forestående sælsomme himmelfænomener opfatter Leovitius selv som *sit* videnskabelige bidrag til støtte for profetien om året 1588[12].

Hermed var der lagt op til en lidenskabelig debat for og imod det forunderlige år. Der blev arbejdet videre med Leovitius' teorier, som udbyggedes, citeredes, kommenteredes og forfalskedes.

Det var Leovitius' overbevisning, at ligesom den femte coniunc-

tio maxima fandt sted seks år før Kristi fødsel, således ville nu den syvende og sidste i ildtrigonen uden tvivl proklamere Guds søns andet komme i magt og herlighed[13]. Andre kunne henvise til antikke forfatteres udtalelser om, at verden skulle forgå i ild og tolkede dette om den kommende ildtrigon. Betydningen af denne syvende konjunktion sluttedes også af 7-tallets hellige og hemmelige indhold. Syv ugedage og syv planeter havde Gud skabt, og ligesom den syvende dag blev til sabbat, således formodede mange gudfrygtige, lærde mænd, at den evige sabbat ville indtræffe ved den syvende ildtrigon. For dette argument hentede man støtte i lægevidenskaben, idet processerne i makrokosmos, universet, svarer til dem i mikrokosmos, menneskelegemet. Ligesom man i et sygdomsforløb regnede med, at der på 7.dagen indtrådte en afgørende bedring eller forværring, således måtte den syvende konjunktion også varsle en afgørende forandring for verden[14].

Med hensyn til de virkninger, en coniunctio maxima kunne forårsage, var det urovækkende, at den anden i rækken siden verdens skabelse fandt sted på syndflodens tid[15]. Det antydede måske, i hvilken retning de store forandringer kunne gå. De bange anelser bestyrkedes af astronomiske beregninger, der viste, at Saturn, den værste af planeterne, ville blive den dominerende i den syvende konjunktion. Virkningerne skønnedes at blive frygtelige og uheldsvangre[16] og ville kulminere i 1588.

Også den nye stjerne fra 1572 inddroges i argumentationen omkring det for-

Fig.6. Hvorledes jorden skulle forgå i ild, vidste man fra illustrationer af vredens dag. Joh.Åb.6,13-16.

underlige år. Mens Tycho Brahe var tilbageholdende med at udtale sig om den nye stjernes virkninger ud over, at den varslede store politiske og religiøse forandringer, mente andre, at det måtte være just de forandringer, som iflg. Skriften skulle indtræffe før dommedag. Om det tidspunkt, da stjernens virkninger ville gøre sig gældende, dømte man efter en af den berømte italienske matematiker Hieronymus Cardanus (1501-76) formuleret tese, at virkningerne af en måneformørkelse varer så mange måneder og virkningerne af en solformørkelse så mange år, som antallet af timer, selve formørkelsen varede. Jo højere i sfæren en formørkelse sker, desto længere tid udstrækker dens virkninger sig. Stjernen i 1572 befandt sig oven over planethimlene, i fixstjernehimlen, i 16 måneder, og man turde da regne med, at virkningerne ville vare lige så mange år, som det antal måneder, den lyste. Altså kunne man beregne, at dens hemmelige kræfter skulle åbenbares i det 16.år efter 1572, anno mirabili 1588![17] På den baggrund giver det aktualitet og mening, at den svejtsiske teolog Rudolph Gualters (1518-86) digt om stjernen 1572 blev udgivet netop 16 år efter, i året 1588:

De Stella Nova, Quae Ante Bis Octo Annos, Sub Novembris Initium Fulgere Coepit Anno 1572. D.Rodolphi Gualtheri p.m.Carmen.

Quae prope Cassiopen nova stella sub aethere fulget
  Magnum aliquid terris insolitumque dabit.
Aut nova lux mundo post tristia nubila surget,
  Attigit aut finem machina tota suum.
At lucem sperare vetat quae regnat ubique
  Impietas, poenas iam luitura brevi.
Ergo tui adventus stella haec nuntia, Christe,
  Affere optatam qui potes unus opem.
Vasta tua Andromedem circumstant undique caete,
  Undique in expositam monstra feraeque ruunt.
Monstra mari surgunt, nec terris tutior illa est
  Praesentemque videt tristis ubique necem.
Ergo veni, propera, festina dulcis Jesu;
  Ni venias actum est: ah bone Christe veni.

Dette kan oversættes således:

Om Den nye Stjerne, som begyndte at lyse for 16 år siden, ved indgangen til november i året 1572.

Den nye stjerne, der nær Cassiopeia lyser under himlen,
  vil for jorden medføre noget vældigt og ukendt.
Enten opstiger efter de triste skyer et nyt lys over verden,
  eller det hele kosmos når til sin ende.
Men at forvente et lys forbyder den ugudelighed,
  der hersker overalt, og som allerede står for at lide sin straf.
Altså er det din genkomst, Kristus, som stjernen varsler,
  du, som alene mægter at bringe den hjælp, som vi ønsker.
Den udsatte Andromeda omgiver din verdens øder, og fra alle sider

styrter drager, uhyrer og vilddyr sig mod hende.
Uhyrerne stiger op af havet, men heller ikke på land er hun mere sikker,
og sørgende ser hun overalt døden være sig nær.
Altså kom, il, skynd dig, du søde Jesus,
så du ikke først kommer efter at det er forbi: åh gode Kristus kom![18]

Flere vidste at sætte den nye stjerne i forbindelse med den, der ved Jesu fødsel ledte de vise mænd fra Østerland. Således blev også Leovitius, men med urette, taget til indtægt for denne opfattelse[19]. Til gengæld er der ingen tvivl om, at den reformerte teolog og salmedigter Theodore Beza (1519-1605) er talsmand for den. Hans digt om stjernen lyder således i en engelsk version fra 1577:

That Comete new, which voyde of hateful hue, or furious gleame,
Hath brightly shinyng shewd it selfe with golden glytteryng beame,
What hap to earth it dooth portend, the God of Gods dooth knowe:
And when due tyme shal once approch, theffects themselues shal show,
But if mans wyt can any deale foresee what shall ensue,
It shall not be offence for mee, such thinges by search to viewe.
This is that Starre, which to the Citie small by Dauid King,
The three Wyse men sometyme from out the East dyd thither brynge.
And that which once whē Christ was borne, did leade thē with his light,
Returnyng now declares, that Christ returnes agayne in might.
Wherefore you blessed crue of Saintes, and godly men, be glad,
And bloody tyrant Herode, stande in feare, and be thou sad.[20]

I selve Bezas digt er der ganske vist intet, der peger mod netop året 1588, men kildens sammenhæng, et engelsk skrift, der bærer titlen "Of the ende of this worlde, and second commynge of Christe" tillader ingen tvivl om, at udgiveren gerne tager Beza til indtægt for sine forventninger til 1588 som det år, da verden vil blive i bund og grund ødelagt, og Herren vil komme i herlighed. 1588-profetien citeres der, ikke blot dens latinske, men også både dens tyske og en ny engelsk oversættelse:

When after Christs byrth there be expyrde
Of hundreds fifteene, yeares, eighty and eight,
Then comes the tyme of daungers to befearde,
And al mankynd with dolours it shal freight,
For if the world in that yeare doo not fall,
If Sea and Land then perish ne decay:
Yet Empyres all, and kingdomes alter shall,
And man to ease hym selfe shal have no way.[21]

Også ad andre veje kunne man kun bekræfte, at 1588 måtte blive et mærkeår. Selveste Philip Melanchthon - hvem et øjenvidne i 1577 "for mange år siden havde hørt citere verset om 1588 i Johann Stöfflers tyske oversættelse"[22] - skal have været inde på dette års betydning. I forbindelse med en inddeling af historien siden Kristi fødsel i perioder, der var multiplikationer af lo

og 7 og hvor hver cyklus på 70 år var afgrænset af vældige begivenheder, havde Melanchthon observeret, at den næstsidste cyklus var endt i 1518 med Luthers udfordring af paven. Fra denne begivenhed var der kun en afsluttende cyklus på 10 x 7 år tilbage. Ligesom det babyloniske fangenskab varede 70 år, således ville evangeliet i disse 70 år efter 1518 blive holdt i et fangenskab af ild, sværd og al slags grusomhed indtil år 1588, det år, som Regiomontanus, Schöner og andre lærde mænd havde peget på som det afgørende[23].

Endvidere blev året 1588 betragtet som et klimakterisk, kritisk eller dekretorialt år[24]. Et klimakterisk år er et år, der er deleligt med syv. Og året 88, som i verdensforløbet er det 5550., skal følge umiddelbart efter et sådant år[25]. Forudsigelserne om 1588 som året for verdens ende nåede takket være bogtrykkerkunsten vidt omkring og forårsagede overalt stor uro og ængstelse. Derfor var statsmagten næppe uinteresseret i karakteren af astrologernes oplysningsvirksomhed. Når debatten i de enkelte lande tog et påfaldende forskelligt forløb, bør det derfor overvejes, om ikke censurbestemmelser og dekreter kan være en del af forklaringen.

a. Profetien om annus mirabilis i Tyskland.

I det tyske sprogområde med de mange suveræne fyrstendømmer og fristæder har en effektiv censur været umulig. Det er derfor også herfra, den frodigste litteratur om "das Wunderjahr" stammer. Med astrologernes årlige forudsigelser, der tryktes i småskrifter i utallige oplag og derfor må antages at have fundet en stor læserskare, udbredtes kendskabet til profetien. Nikolaus Weisse synes her at have været tidligst ude med "Prognosticon astrologicum", Dresden 1571[26]. Den fik følgeskab o.1578 af Georg Ursins forudsigelser for årene frem til 1588[27]. Med et Strassburg-tryk fra samme tid begyndte begge disse forfatteres forudsigelser at udkomme samlet, oftest under titlen "Duo prognostica astrologica"[28]. Dertil kom forudsigelser af Joh.Oswald[29], Tobias Moller[30], Kaspar Füger[31], Paul Encker[32], og nogle unavngivne forfattere[33]. Endvidere blev Regiomontanus' vers nævnt af Joh.Schülin i den strid, der opstod i forbindelse med pave Gregor XIII's kalenderreform 1582[34] og i skriftet "Alt Gemein Almanach"[35].

Men også en bevidst opposition imod profetien om 1588 gjorde sig gældende. Verdens undergang er nu engang en alvorlig sag, som

man hverken kan spøge med, ejheller i utide skræmme godtroende folk fra vid og sans med. I 1584 kom en "Discursus. Von dem Anno 1588. durch Regiomontanum Prognosticirten Jahr", hvori fire teologer diskuterer verdens ende under inddragelse af Skriftens vidnesbyrd[36]. Tonen i den løbende debat skærpedes op imod det fatale år. Zacharias Rivander hånede således, vel sagtens ved udgangen af det berømte år, Tobias Mollers forudsigelse om verdens ende i sin "Gratulatio An den Aller erleuchtesten durch Gott vnnd Heiligsten M. Thobiam Moller" [37] og fremprovokerede Mollers svarskrift "Responsio auff des allerhohnreichsten Calumniatoris...Z.Rivandri", 1589[38]. Stakkels Moller, der jo skulle leve af sine årlige forudsigelser, også efter det fatale år, måtte i sin "Grosse Calender" for 1589 retfærdiggøre, at verden endnu ikke var gået under[39]. Johann Rasch udsendte allerede i 1584 en imødegåelse af profetierne om 1584 og 1588[40]. På selve året 1588 kom fra samme forfatter dels en "Practica Auff das gross wunder Schaltjar 1588", dels endnu et polemisk skrift, der efter titlen at dømme kan være en ny udgave af 1584-trykket[41]. Da de farlige 80ere var vel overstået, kunne Petrus Lindeberg gøre sig lystig over forventningerne til "annus potissimum mirabilis" i et latinsk skrift, trykt i Hamburg 1591[42].

Det kan være vanskeligt at sige, i hvor høj grad profetien om annus mirabilis har præget befolkningens forestillingsverden. Men mon den ikke har tilført f.eks. beretningen om det frygtelige uvejr, der klokken 4 påskemorgen 1588 gik hen over byen Münster med aske og lyn, storm og jordrystelse, et eskatologisk perspektiv? Det fortaltes, at himmel og jord formørkedes, kun lynilden gik som en brændende vogn gennem byen. Folk kunne ikke tro andet, end at dommedag var inde og brød derfor ud i sådanne jammerskrig, at ingen så længe verden har stået, har hørt noget lignende. Mens dette foregik, åbnedes på domkirkegården 2 x 3 grave, ligene stod op og forkyndte under højlydt skrig og gråd dom over alle ugudelige. Bagefter fandt man i byen 44 døde[43]. Det er nok ikke tilfældigt med netop 44 døde i det 88.år, og man har næppe undladt at tage varsler heraf i retning af, at det 88.år skulle fuldkommes med dobbelt så voldsomme ulykker.

Et vidnesbyrd om den store ophidselse, som utvivlsomt er foranlediget af 1588-profetien, stammer fra den bøhmiske by Lauingen, Leovitius' fædreneby, hvor der værnedes om den afdøde astronoms ære. Den 11. júli vist nok i 1584 - det år, hvor alle pla-

neter mødtes i ildtrigonen - besluttede magistraten, at der ekstraordinært skulle prædikes og skriftes i kirken for at forberede menigheden på det uundgåelige. Dekretet fra byrådsmødet sluttede med en skarp udtalelse om, at ville provsten ikke medvirke i disse bodsøvelser, skulle han kastes i hundehullet[44]. Man kan måske af dette udlede, at profetien om annus mirabilis især har appelleret til nidkærhed for religionen hos "menighedsrådene", mens præsterne har været mindre tilbøjelige til at låne den øre.

b. Profetien om annus mirabilis i England.

Med en udgave af Leovitius' De Coniunctionibus magnis, London 1573, nåede profetien om 1588 først ret sent til England. Til gengæld fik den derovre en sådan udbredelse, at enhver skoledreng med respekt for sig selv i 1580erne har kunnet jonglere med begreber som ildtrigon, konjunktion og Octogesimus octavus mirabilis annus med samme lethed som den, hvormed strontium-90 for få år siden indgik i det danske sprog.

De eskatologiske forventninger var allerede levende i begyndelsen af 1570erne. I en almanak for 1574 udtryktes den overbevisning, at "vve are not farre from the ende of the worlde, and from the second commyng of the Lorde" [45]. Derfor har jordbunden utvivlsomt været beredt for det skrift af Sheltco å Geveren, der i 1577 præsenterede Leovitius' forudsigelser for engelsksprogede læsere. Titlen på bogen, der er tilegnet ærkebiskoppen af Canterbury, er netop "Of the ende of this worlde, and second commynge of Christe". Interessen for bogen fremgår af, at den nåede at udkomme i seks oplag før 1588. For Geveren er det tankevækkende, at Vorherre Jesus blev menneske i slutningen af vandtrigonen. Det er derfor at forvente, at også hans andet komme finder sted under de samme omstændigheder. Alle forhold peger - "marvelously agree togeather" - på året 1588 som det tidspunkt, da verden vil gå under og Herren komme i herlighed[46]. Også Richard Harvey's "Astrological Discource", 1583[47], kredser om Kristi genkomst med samme argumenter og følger Leovitius ved at kombinere virkningerne af planetmøderne med "that olde and common prophecie, touching the yeare 1588, whych is nowe so rife in every mannes mouth". Efter at have citeret den latinske version af profetien konkluderer Harvey, at "eyther a finall dissolution, or a wonderfull horrible alteration of the worlde" kan forventes det år. Han er ikke ræd

for at sætte hele sin astrolog-ære ind på denne forudsigelse:"if there appeare not a sensible difference betwene certaine yeares immediatelye following, and other ordinary yeares, let me lose the credite of my Astrologie" [48]. Robert Tanner's omtrent samtidigt udkomne "Prognosticall iudgement"[49] kan ligeledes bekræfte "the latter dayes of the worlds destruction to be neere at hand, & that the comming of our Lord & Saviour Jesus Christ to iudgement, will not bee long." Selv om Tanner vægrer sig ved at angive noget nøjagtigt tidspunkt - "I will not take upon me to tell the very houre, day, and yere, which is knowen to God alone" - er han lige så hurtig som de andre astrologer til at anvende 1588-profetien som den, der oplyser "that especial tyme of the end of this world"[50].

Endnu to bidrag til den eskatologiske debat udkom i planetåret. Thomas Heath advarede i "A manifest and apparent confutation"[51] mod Leovitius og andre, der ængster verden unødigt: "they seem to bring the world into such admiration, that they of the better sort, knowe not what to thinke thereof, and the rest more simple, are brought into no small feare and discomfort therby". Heath hævder ud fra egne astronomiske beregninger, at planetmødet vil indtræffe den 29.april og ikke den 28. Den ændrede dato medfører, at virkningerne bliver nogle helt andre end de forudsagte. Det vil således blive Jupiter og ikke den ildevarslende Saturn, der er i dominerende position den dag. Det giver gunstige virkninger. Heath taler om "the moste happy, prosperous and benevolent Planette Iupiter, whose influence and irradiation is not at any tyme to work hurt to any.." Der er ingen grund til at antage, at virkningerne af planetmødet vil vise sig netop i året 1588[52].

Med "An Astrological Addition",1583[53] af John Harvey, en broder til den førnævnte Richard, blev der leveret en delvis støtte til broderens sag. Også John Harvey regner med, at de farlige virkninger af planetmødet vil vise sig efterhånden, men han afstår fra at gå i detaljer om "the horrors of the marveilous yeare 1588"[54].

Der foreligger vigtige, delvis samtidige vidnesbyrd om den dystre dommedagsstemning, der rugede over befolkningen i de år. Det var iflg. Raphael Holinshed, der skrev i 1587, altså efter planetåret, men inden annus mirabilis, "a certeine astrologicall discourse" - dvs Richard Harvey's skrift - , der havde forårsaget

megen ængstelse. Denne bog havde "set peopls toongs on woorke, and filled their minds with strange conceipts"[55]:

"The publication, oft reading, and talking of this coniunction, with the remembrance of the instant wherin it should be, made manie (when the daie foretold was come) to looke for some strange apparition or vision in the aire; and withall, put them in mind of an old and common prophesie, touching the year 1588, which is now rife in everie mans mouth. That yeare was manie hundred yeares ago foretold and much spoken of among astrologers, who haue as it were, vnanimi consensus, prognosticated, that either a maruellous fearfull & horrible alteration of empires, kingdoms, segniories, and estates, or else, that an vtter and finall ouerthrowe and destruction of the whole world shall insue..." 56)

Holinshed kan i sin situationsrapport konkludere:

"So that by this prophesie, either a finall dissolution, or a woonderfull horrible alteration of the world is then to be expected. All these considerations laid togither, as well the prediction of the coniunction in expectation, as also the dreadfull events, which were to insue thereupon: and upon the necke of these, the great yeare of 1588 in everie mans mouth, the more frequent and common by occasion of a booke extant under the title of the end of the world, and the second comming of Christ 57), made diverse diverslie affected; insomuch that some conversing and conferring, looked for no lesse than was prophesied; and talking verie religiouslie, seemed as though they would become sanctified people: howbeit, the day of the coniunction being past, with a certeine counterchecke against the said astrologicall discourse in some points defective, and no such events palpablie perceived as were prognosticated; people fell to their former securitie, and condemned the discourser of extreame madnesse and follie.." 58)

Det synes især at have været i den overtroiske almue, at dommedagsprofetien har vakt forfærdelse. Det har allerede været berørt ved omtalen af Heath's bog, men også Holinshed er inde på, at de skrækslagne er "the common people, yea and no small multitude of such as thinke scorne to be called fooles..." 59)

Historieskriverne registrerede, at profetierne for 1588 havde skræmt både det engelske og andre folk. John Stowe nævner i "Annales of England", 1632, at astrologerne i ret bestemte vendinger havde udnævnt året til et skæbnesvangert og ulykkebringende. "All Europe stood at gaze, vehemently expecting more strange and terrible alterations...than euer happened since the world began" 60). William Camden[61] bemærker til dette år, at Regiomontanus havde forudsagt "a year of wonder", mens de tyske historikere havde etiketteret året som "Climacterical yeere of the World". Han fortsætter med at gøre opmærksom på, at de krigsrygter, som tidligere kun havde været spinkle underretninger, nu var blevet til sikre rapporter om kendsgerninger. Alle vidste, at Spanien var ved at rigge den uovervindelige armada til for at sejle mod England. Alle mulige steder fra, fra Italien, Sicilien og Amerika, samlede Filip II dygtige styrmænd og kaptajner til invasionen[62].

Over for de foruroligende udsigter på den udenrigspolitiske front kan det ikke undre, hvis statsmagten har set med misbilligelse på alt, hvad der har kunnet svække folkets kampmoral. Som f.eks. denne profeti:

> When from the byrth of Virgins sonne, a thousand yeeres are past:
> And take fiue hundreth swiftly ronne by iust accounting hast.
> Then shall a season strong appear, when men shal moue too late:
> I meane the eight and foure score yeare bestead with dolefell fate,
> If this yeare endeth not the frame, that God with cunning wrought,
> If now the sea and massy earth to nothing shalbe brought:
> Yet euery kindome with his pride shal be defaced quight:
> Their glory aye from them shal slide, and mourne shal euery wight. 63)

Der er passager i disse vers - om "det stolte kongedømme, der skal udviskes af landkortet" -, der nok kan have fået hendes vist nok ikke særligt humoristiske Majestæt, Dronning Elizabeth, til at udtale et syrligt "We are not amused". Som leder af verdens ubestridt største søfartsnation har det heller ikke været rart at tænke på den store flåde, der skulle lægges op på ubestemt tid,, når "sea and massy earth to nothing shalbe brought". Så selv om det først er fra det påfølgende år, at der foreligger en proklamation fra Dronningen imod uheldsvangre forudsigelser[64], tør man formode, at der fra højeste sted er blevet arbejdet bevidst på at få beroliget befolkningen op til året 1588. F.eks.

Fig.7. I særlig grad måtte man i England frygte for at lade den tredie engels basun blæse sig et stykke, så afhængige man dér er af vand, både til sejlads og te.

Oc den tredie Engel basunede/ Oc der falt en stor Stierne aff Himmelen/ oc brende som it Bluss/ oc hun falt paa tredie parten aff Vandstrømene/ oc offuer Vandkilderne / oc Stiernens naffn kaldis Malurt. Oc den tredie part bleff malurt/ oc mange Menniske døde aff Vandene/ at de vaare bleffne saa beske. Joh. Åb. 8,10f.

er det påfaldende, så tavse astrologernes årlige prognostica er om netop det fatale år. Når man til sammenligning kan se, hvordan tilsvarende tryksager fra Amsterdam svælgede i forestående ulykker: voldsomme uvejr, frygtelige oversvømmelser, hagl og sne ved midsommer, mørke midt på dagen, blodregn, uhyrlige fødsler og mærkelige jordrystelser, kan det vist kun være et praj fra The Privy Council, der har fået London-bogtrykkerne til at udvise en påfaldende selvdisciplin[65]. Som et symptom på en politisk, "konstruktiv" styring af astrologien tør man måske også betragte John Harvey's nye bog, hvis fulde titel lyder:

"A Discoursiue Probleme concerning Prophecies, How far they are to be valued, or credited, according to the surest rules, and directions in Diuinitie, Philosophie, Astrologie, and other learning: Deuised especially in abatement of the terrible threatenings, and menaces, peremptorily denounced against the kingdoms, and states of the world, this present famous yeere, 1588. supposed the Greatwoonderfull, and Fatall yeere of our Age",

London 1588. John Harvey, der som før nævnt i 1583 havde skrevet til støtte for 1588-profetien, foretager her en fuldstændig kovending. Nu sår han tvivl om profetiens oprindelse[66], håner dens talsmænd (men forbigår behændigt sit eget tidligere engagement) og gennemhuller dens astrologiske begrundelser og konklusioner. Han kan virkelig ikke se nogen grund til postyr bare for "that silly Coniunction". Modsat af, hvad der ellers er varslet om mirabilis annus, ser Harvey det i møde som et "prosperous and gladsome yeere", for "this Coniunction of Saturne and Iupiter is so far from working or inforcing any such horrors, as this 88. prophesie pretendeth, that of all likelihood it should seeme rather (in case it hath any notable significations at all) to presignifie much final good, and great ioy, or happines in conclusion". Og skulle der endelig være tale om en verdenstragedie, er der ingen grund til øjeblikkelig frygt, for "this 88. shall at the uttermost proove but the Prologue thereof" [67]. Harvey konkluderer, at han ikke kan se nogen grund til, at England ikke skulle komme helt uskadt gennem 1588[68].

Harvey's nye standpunkt virker hverken overbevist eller overbevisende. Skulle det være blevet ham påtvunget, imod hans egen overbevisning, at udgive denne bog? Når han skriver, at han er blevet bestormet med opfordringer fra "certaine worshipfull Gentlemen" [69] til at undersøge de naturlige årsager og ræsonnementerne bag profetien, kan disse unavngivne herrer så ikke tænkes at repræsentere en dame?

Til støtte for en teori om politisk kontrol med profetien kan måske også inddrages kirkens negative holdning. Med få undtagelser[70] synes der at have lydt en massiv fordømmelse af forudsigelserne om annus mirabilis. Londons biskop, John Aylmer, talte imod dem i Paul's Cross[71], og i puritaneren William Perkin's "A Fruitfull Dialogue", 1587, lader forfatteren "den kristne" foreholde "verdensbarnet" det ugudelige i at sætte en nøjagtig dato på verdens ødelæggelse, hvortil "verdensbarnet" svarer, at "the strange coniunctions of planets will shew their operation this next yeare", altså i 1588[72]. En anden konsekvens drager Thomas Tymme i sin "A Preparation against the prognosticated dangers of this yeare, 1588". Han går ud fra profetiens rigtighed og konkluderer, at siden dette år vil blive så forfærdende, må dette tilskynde menneskene til at afstå fra synd og vende tilbage til Gud og til kirken[73].

Om annus mirabilis i England kan afsluttende siges, at debatten skam ikke standsede i 1588. Modstanderne af profetien levede længe højt på fiaskoen. I forfatteren John Lyly's "Gallathea", 1592[74], og i Thomas Nashe's satiriske skrifter[75] måtte Octogesimus octavus mirabilis annus stå for skud. Andre tog sig for at opregne alle de bemærkelsesværdige tildragelser, der faktisk havde været i alle dele af Europa det år, fra Polen og Ungarn til Danmark og Frankrig, og ikke mindst da Englands ærefulde sejr over den spanske armada[76]. I Thomas Dekker's "The Wonderfull Yeare", 1603, er der ikke ringeste tvivl om profetiens sandhed:

> And surely, if since the first stone that was layd for the foundation of this great house of the world, there was euer a yeare ordained to be wondred at, it is only this: the Sibils, Octogesimus, Octauus Annas, That same terrible 88. which came sayling hither in the Spanish Armado, and made mens hearts colder then the frozen Zone, when they heard but an inckling of it. 77)

c. Profetien om annus mirabilis i andre lande.

Mangelen på tilgængelige undersøgelser, hvis sådanne findes, gør, at dette afsnit bliver kort.

I Spanien betragtede Filip II alle forsøg på at spå om fremtiden som unyttige og ugudelige. Officielt ignorerede hans hof profetien i alle dens former. Hvis de spanske bogtrykkere ikke også har gjort det, så har kongens politi og tidens tand i alt fald i forening sørget for, at ikke en eneste almanak har overlevet til i dag.

Oc den anden Engel basunede / Oc der foer lige som et stort Bierg met brendende Ild ned i Haffuet. Oc den tredie part aff Haffuet bleff Blod / oc tredie parten aff de leffuende Creature i Haffuet døde / oc tredie parten aff Skibene bleffue forderffuede.

Fig. 8. Ill. til Joh.Åb.8,8f.

Autoriteterne kunne imidlertid ikke bare ignorere profetierne. Spanien formelig summede af dem. I Lissabons havn øgedes antallet af desertationer fra den samlede armada alarmerende i december 1587, og en spåmand blev arresteret der for at lave "falske og nedslående forudsigelser". I de baskiske havne gik hvervekampagnen i stå " på grund af mange sære og skræmmende varsler, der er rygtedes". I Madrid rapporteredes der om fødsler af vanskabninger, og ude fra provinserne kom meldinger om ophidsende visioner. Måske har Filip alligevel været tvunget til, af hensyn til soldaternes kampmoral, at skænke profetierne opmærksomhed. I alt fald er det påfaldende, at der fra tiden efter julen 1587 foreligger overraskende mange prædikener, der tager afstand fra og fordømmer astrologi, trolddom og alle ugudelige forudsigelser. Det ville være naturligt nok, om spaniere havde fundet Regiomontanus vers forstyrrende:

..Si non in nihilum terra fretumque ruet:
Cuncta tamen mundi sursum ibunt atque retrorsum Imperia..

En "tilintetgørende ødelæggelse til lands og vands" var ikke lige den bedste ramme, man kunne ønske sig til en amfibieoperation. Og hvis imperier vil blive kastet omkuld, hvad kunne da være mere klart truet end verdens største imperium? [78)]

Der er engelske vidnesbyrd om, at man i Spanien skulle have været særdeles optaget af profetien om 1588. Såfremt dette har no-

get på sig, må der sigtes til det uofficielle , politiske spil bag kulisserne. William Fulke antyder i sin dedikation til Dronning Elizabeth af "The Text of the New Testament", London 1589, at profetien havde bidraget til den spanske armadas ulykke. Spanierne var kommet til tro på, at de skulle erobre England under vandtrigonen. Han konkluderer med et latinsk vers:

Octogesimus octauus mirabilis annus
Clade Papistarum, faustus vbique pijs. 79)

Dvs: Det forunderlige år 1588, til ulykke for papisterne, men glædeligt overalt for de fromme.

Garret Mattingly giver i sin bog om armadaen i kap.XV, "The ominous year", en fornøjelig og populært skreven oversigt over profetiens udbredelse i Europa. Den skal have været genstand for diskussion i både Rom, Venedig, Prag, Amsterdam og Paris. Den store franske statsmand og historiker Jaques Auguste de Thou (1553-1617) kendte Regiomontanus´ fireliniede vers gennem Gaspar Brusch´s "De ortu et fine Romani imperii liber". Han delte Brusch´s tro på versenes autenticitet og pålidelighed som forudsigelse, men mente, at Brusch havde mistolket dem. De mange vældige begivenheder, der gjorde året 1588 forunderligt, var iflg. Thou blevet forudsagt, "ikke af fantaster i ekstase, men af seriøst arbejdende matematikere" 80).

IV.

EN SVENSK BOG OG ET ADELIGT BEKENDTSKAB.

At den lærde magister Hans Christensen Sthen skulle have kendt 1588-profetien og har måttet forholde sig til den, positivt eller negativt, må på baggrund af afsnittene II-III anses for hævet over enhver tvivl. Såvel i Helsingør som i Malmø har Sthen haft de bedste muligheder for kontakt med udlandet. Og de har næppe bestået i blot at sidde på havnen og drikke tysk øl med fremmede søfolk. Sthen havde på provstegården i Malmø et bibliotek, som han selv vurderede til 3000 daler. Det ser ud til, at hans forbindelser til udlandets bogmarkeder har været i orden, så han ret hurtigt har kunnet skaffe sig de nyudgivelser, han havde brug for. Hvad bogsamlingen nærmere har indeholdt, kan ikke siges, for efter Sthens død blev den spredt for alle vinde, uden at noget auktionskatalog er blevet bevaret for eftertiden. Blandt de henved 25 skrifter fra Sthens bogsamling, som jeg har fundet hist og her, synes der dog ikke efter titlerne at dømme at være

noget med astrologisk indhold.

Det er i grunden også underordnet. Tilstedeværelsen af en bog i Sthens samling, indeholdende versene om annus mirabilis, ville vel kun bekræfte det allerede skitserede billede af profetiens almindelige udbredelse uden at føje noget væsentligt nyt til. Hvad vi har brug for nu, er at sandsynliggøre, at Sthen ikke bare har kendt profetien, men også har været foranlediget til at gå så meget ind på den, at han har ladet det berømte annus, som hele Europa stod som fortabt over for, indflette i et akrostikon i en af sine mest vellykkede salmer.

På Kungliga Biblioteket i Stockholm findes et eksemplar af den smålandske astrologiske forfatter Nicolaus Ringius' "Prognosticon theologicum och Nyttigh vnderwijsning om Domadags närwarelse", udgivet i Wittenberg efteråret 1587. Det pågældende eksemplar bærer forfatterens egenhændige dedikation til hans "tilförlatne godhe wenner och gunstighe patroner", den danske adelsmand Gabriel Sparre til Svaneholm i Skåne og hans hustru Elisabet Turesdatter Trolle[1].

Til denne adelige families vennekreds hørte også Sthen. Familien Sparre til Svaneholm boede i sognet Skurup, der hørte ind under Oxie Herred, Sthens provsti. Sthen kan ret snart efter sin tiltrædelse i foråret 1583 være kommet i kontakt med Svaneholm. Sognepræsten i Skurup var nemlig den begavede magister Jakob Hansen, der til sit eget vanheld satte smædeviser om biskop Niels Hvid i omløb. De var af så insinuerende art, at der kom retssag ud af det, og den 12. marts 1586 henrettedes sognepræsten. Om ikke før, så har Sthen sikkert lært Svaneholms ejere at kende i forbindelse med retssagen[2]. Da Sthen den 14.februar 1594 tilegnede "min fromme Gabriel Sparre oc Frw Lizebeth" en ny udgave af Avenarius' bønnebog, kunne han i alt fald takke dem "for eders velgerninger oc ære mig *altid* beuist", hvilket antyder, at det drejer sig om en længere periode, hvor han har været deres "tro oc hulde ven". At der fra ægteparrets side har været tiltro til Sthens evner, ses af, at da de året efter skænkede sognekirken to klokker, blev disse forsynet med lange versificerede indskrifter af "Hans Christensen"[3].

Man kan ud fra dette meget vel forestille sig, at det har været Sthen mere end den lokale sognepræst, der blev familien Sparres sjælesørger og teologiske rådgiver. Når derfor familien op til

det forunderlige år fik foræret en indgående teologisk undersøgelse af de eskatologiske forestillinger, der var i omløb, hvad var da naturligere end at drøfte bogens indhold med ham?

Ringius' "Prognosticon theologicum" omfatter ti forskellige undersøgelser med bevis for, at verdens ende og dommedag er nært forestående. De otte første kapitler er hovedsagelig af bibelexegetisk karakter, mens de to sidste, som udgør mere end halvdelen af skriftet, i det væsentlige bygger på astrologiske beregninger. I dedikationen, dateret "S.Michaels dagh, Anni vltimi seculi 1587" angiver Ringius som arbejdets formål at give undervisning og opbyggelse til de mange, som beklager sig over ikke at have nærmere kundskab om beregningen af de indeværende sidste tider og særlig om profetierne "om thetta närwarande 1588, och annor slijk högberömd åår". I skriftets titel kalder han også dets sidste del "Prognostica Astrologica om thetta närwarande sagofulla 1588, och annor förnemligh tilstundandhe åår" [4].

I de to første kapitler skildres verdensforløbets fire monarkier ud fra Daniel kap.2 og 7. De fire dyr hos Daniel er det

Fig.9. Ringius tolker de fire dyr i Dan.7 om verdensforløbets fire monarkier. Det fjerde er det romerske, hvoraf er opstået det muhammedanske vælde, det fjerde dyrs lille horn, Dan.7,8.

kaldæiske, persiske, græske og romerske monarki, hvoraf det sidste nu har nået højden af sin magt. Ud af det er det muhammedanske vælde opstået som det 4.dyrs lille horn, og dette Antikrists dobbelte hovede, paven og tyrken, har nu rejst sig så højt, de kan. Intet verdensherredømme er mere at vente. Kun Herrens genkomst[5]. I de flg. kapitler søger Ringius nærmere at fastslå tidspunktet for verdens ende. Ved analogislutninger ud fra bibelsk-kronologiske bestemmelser når Ringius frem til en række mulige årstal. F.eks.: Jesu levealder på 33 år og nogle måneder antages at ville genspejles i kristenhedens levetid, regnet i jubelår. Derved rettes forventningen mod årene 1650-1675. Eller en ny beregning: ligesom Kristus fra sit 12. til 30. år forholdt sig stille og ukendt, således har den rene lære i de modsvarende jubelår, i perioden 600-1500, levet skjult under Antikrists vælde. Ligesom Jesus døbtes i 30-års alderen og derefter i 3½år forkyndte evangeliet under hård forfølgelse indtil sin død, således blev den rette lære af Luther bragt for lyset og skal bestå i kirken til dommedag. Dette regnestykke anbringer verdens ende i året 1692: 1517 + 3½ jubelår = 1692[6]. Kap.9 behandler de tegn i sol og måne og stjerner og i naturen, hvormed Gud indvarsler dommedag. I "thetta närwarande nampnkunnigha 1588 året" skal der således komme to måneformørkelser, som vil forårsage misvækst i fem år. I det omfangsrige slutkapitel 10 behandles 1588-profetien, som citeres såvel i den 8-liniede latinske version som i en svensk fireliniet:

> Itt tusend fem hundrat ligger på macht,
> Thet otta och otte tyonda året haffua i acht,
> Wil Werldennes ende sigh ey tå betee,
> Så skola doch merckelig vnder skee. 7)

Ringius har lagt Leovitius' beregninger til grund for sit astrologiske ræsonnement. Stjernehimlens fire trigoner har navn efter elementerne, men antages også at have afgørende indflydelse på hver sin religion. Således er ildtrigonen kristendommens og vandtrigonen muhammedanismens. Derfor kan man nu i vandtrigonens udgang vente det tyrkiske vældes fald, kort før kristendommens sluttelige sejr i ildtrigonen. Ringius formoder, at dette konjunktionsskifte har givet anledning til den tyrkiske profeti, at det tyrkiske vælde skal bestå 140 år efter Konstantinopels erobring 1453. Dermed menes arabiske år, modsvarende 135 julianske, hvorved man netop kommer frem til "thetta närwarande sagofulla

1588 året". Ved hjælp af bibelske analogier lykkes det nu også at pege på 1588 som det store, skæbnesvangre år, selv om den endelige verdensundergang vil forhales endnu en tid. Det hedder jo i digtet:

> Om Werlden icke slet faller omkring,
> Så skola doch skee stor vnderligh tingh.

Ringius kan således konstatere den mærkelige overensstemmelse mellem matematikernes astrologiske forudsigelser og Skriftens spådomme. Året 1588 skal iflg. Ringius' opfattelse indlede den sidste akt i det eskatologiske drama, da Satan til den sidste strid samler Gogs og Magogs folk. Gog identificeres som paven og hans slæng, Magog er tyrken og tartaren. Endelig er Mesech eller Mosoch (1.Mosebog 10,2) moskoviten. At denne tolkning er rigtig, læser Ringius af den aktuelle politiske situation:

> "Hwad för en Gudz och Christenhetennes bespottare och förföliare Turken är, witnar historierna och then daghliga förfarenheten. Hwilken blodhund Påwen medh sitt selskapp är, witnar Frankarijke, then Hispaniska Inquisition, och Nedherlanden. Hwilken tyrann Ryssen är, haffuer thet arma Liffland, samt annor näst omliggiande Konungarijker nw i mongh åår medh swedha och sorgh förnummit."

Ringius' skrift munder ud ligesom i en profetisk vision af, hvorledes alt trækker sammen til den store strid, verdensdramaets sidste akt:

> "Och effter scrifften förkunnar, thet wij och nw dagliga förnimme, at iw närmer wij nalkes werldennes enda, iw större säkerheet och groffuare synder instigha, hotar oss Gudh medh itt skarpt rijss och gruffueligh förfölielse, som thesse land och för Euangelij förachtelse skul moot werldennes enda henda skal. Och at Gudh nw i sijn vptendha wrede til rijset allaredho gripit haffuer, och snart tilhugga wil, kan en försichtig letteligha merckia, när han besinnar huru then alzmechtigeste Gudh nw sin häär sammanscriffuer, åår från åår mönstring håller, och omkring oss en slachtordning steller, bådhe medh then sidsta hätzska Christenhetennes fienda Gog och Magog på then Norra och östra sidhonne, så och Påwans anhang the Italianer och Spannier södher och wester vth. Hwilket selskap sigh intet legger effter annat, än försmädha och om intet göra Gudz helgha ord, skinna, sköffla, förleggia och i grund förderffua Christenhetena. Thesse tree tyranner äre en rett eeldesk Triangel, som nw moot werldennes enda vpstigen är, och Christenhetena kringhwerfft haffuer."

8)

"Prognosticon theologicum och Nyttigh vnderwijsning om Domadags närwarelse" er i hele sin tilrettelæggelse velegnet som studiekredsbog. Som sådan - eller i det hele taget som diskussionsop-

læg og lærebog - kan den have været brugt på Svaneholm, og provsten og husvennen Sthen kan i den forbindelse være blevet afæsket sin stilling til dommedagsforventningerne og sit syn på specielt 1588-profetien. "Hvorledes mener provsten, at en kristen bør forholde sig til Året?" "Burde vi bede på skift, nat og dag, hele Året igennem, ligesom de gør i dette øjeblik i alle kirkerne i de svejtsiske kantoner?"[9] Sådan kan spørgsmålene til Sthen have lydt, når han besøgte familien Sparre. Eller stemningen på Svaneholm kan have været så ladet med frygt oven på læsningen af Ringius' bog, dette nyeste pust fra det store udland, hvor man åbenbart tog profetierne om Året alvorligt, at Sthen har følt sig nødsaget til at komme de skræmte til undsætning. Hvilket han gjorde ved at skrive en versificeret bøn. At bede som i denne bøn var den måde, hvorpå HANS ville forholde sig i ÅRET, "Sådan beder jeg i år", kan Sthen have udtrykt sig i den følgeskrivelse, som han vedlagde bønnen "Herre Iesu Christ, min frelser du est.." og sendte til Svaneholm. Ingen på Svaneholm har været i tvivl om, hvad det indflettede akrostikon HANS ANNO betød.

Et er imidlertid den allusionsladede udtryksform, der lader sig anvende i vennekredsen, hvor ordene har en særlig betydning, ja, hvor man sågar kan sige det stik modsatte af, hvad man mener, og alligevel blive forstået rigtigt. Vi kender dette fænomen fra lejlighedssangen og bordtalen. Noget helt andet er det at møde den samme udtryksform løsrevet fra sin oprindelige sammenhæng. Så falder mangen en glimrende lejlighedssang og vittig bordtale håbløst til jorden. Dersom der er hold i teorien om "Herre Iesu Christ" som oprindeligt skrevet til en kreds af indforståede, for hvem et akrostikon HANS ANNO gav sig selv, må det være værd at vide, om man på den tid også kunne slippe dette akrostikon løs på et større dansk publikum og stadigvæk blive forstået. Med andre ord: kunne Sthen forvente, at hans landsmænd, når de erhvervede hans nye digtsamling "En liden Vandrebog", ville fatte meningen med salmen "Herre Iesu Christ"? Et overblik over den eskatologiske forestillingsverden herhjemme er nødvendig til besvarelsen af dette spørgsmål.

V.

ANNUS MIRABILIS I DANMARK-NORGE.

Ingen af de seks salmer om dommedag, som Hans Thomissøn optog i

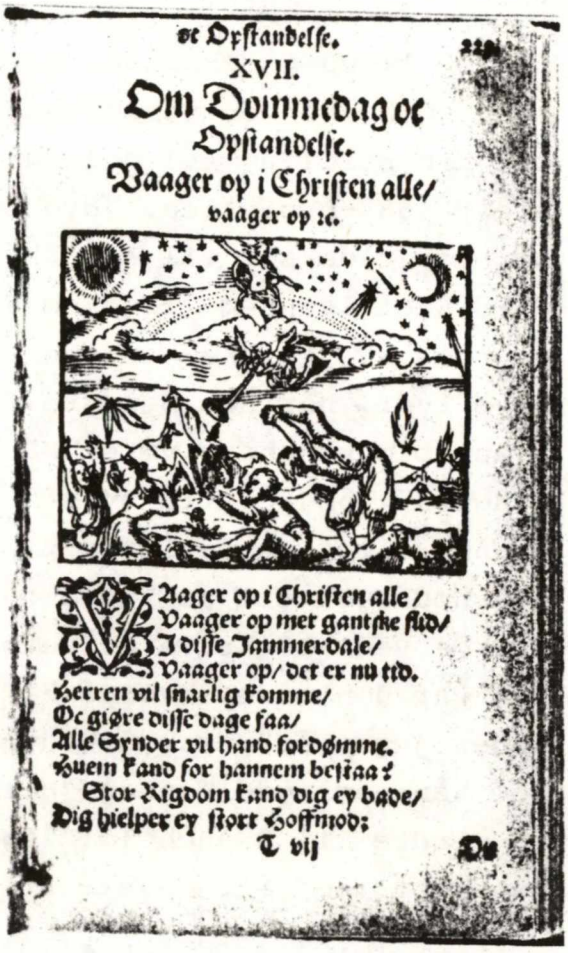
oc Opſtandelſe.
XVII.
Om Dommedag oc Opſtandelſe.
Vaager op i Chriſten alle/ vaager op ꝛc.
Vaager op i Chriſten alle/
Vaager op met gantſke flid/
I diſſe Jammerdale/
Vaager op/ det er nu tid.
Herren vil ſnarlig komme/
Oc giøre diſſe dage faa/
Alle Synder vil hand fordømme.
Huem kand for hannem beſtaa?
Stor Rigdom kand dig ey bøde/
Dig hielper ey ſtort Hoffmod:
T vij

Fig.10. Fra Lorentz Benedichts billigbogsudgave af Thomissøns salmebog 1586. Dommedagsceneriet kan sammenholdes med de side 86 omtalte visioner. Se i øvrigt fig.12 og note 14.

Den danske Psalmebog 1569, er overtaget fra de tidligere salmebøger. De er alle blevet til i løbet af 60erne. Det er ikke tilfældigt. Læser man dem igennem, får man indblik i dette tiårs forvisning om at leve i de sidste tider og håb til Kristi snarlige komme. To skrifter fra henholdsvis 1560 og 1565 af den ikke ukendte mag.Iver Bertelsen er typiske udtryk for den apokalyptisk ophidsede stemning på den tid. I det første beskrives med mange eksempler, hvorledes "Den naadige Gud har en Tidlang ladet os advare ved Tegn, der ere komne udi store Hobetal aarlig Aars....og nu besynderlig i disse sidste Aar..." [1]. I det andet, et decideret dommedagsskrift, argumenteres for, at verdensdommen er nær. Om ikke før, så blev Eliasprofetien om verdens 6000 år med dette skrift introduceret for danske læsere:

Sex millia annorum mundus & postea conflagratio.
Duo millia inane.
Duo millia Lex.
Duo millia Christus.
Et propter peccata nostra quæ multa & magna sunt,
deerunt anni ex his, qui deerunt. [2]

Hvornår 1588-profetien tidligst kom til landet, skal ikke kunne siges. Men eftersom Tycho Brahe sidst i 60erne besøgte Cyprianus Leovitius i Lauingen i Bøhmen og sluttede venskab med ham[3], havde den purunge danske astronom de bedste betingelser for at blive kendt med den. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at Tycho Brahe så også så det som sin opgave at kolportere de kendte vers ved sin hjemkomst til fædrelandet. Brahes dom over Leovitius' astrologiske spekulationer blev nemlig ret forbeholden. [4] Kendskabet til Leovitius' skrift om planetkonstellationerne er imidlertid snart konstaterbar herhjemme. I Hans Thomissøns salmebog

1569 kan man i en liste over "Solens oc Maanens formørckelse, som skeer vdi disse effterfølgende 19.Aar" læse dette:

"Aar etc.1584. Skeer der en stor forsamling aff alle Planeter. Thi at vdi Martij ende oc Aprilis begyndelse, in Ariete, kommer alle Planeter tilsammen, in fine Trigoni Aquei. Oc scriffuer Cyprianus Leouitius en sted, at vdi denne Trigoni ende, er der icke vden tuenne saadan forsamling aff alle Planeter skeed vdi 1590.Aars tid. Den ene skeede 6. Aar for Christi fødzel oc første tilkommelse til Verden. Den anden skeede vdi Keiser Caroli Magni tid, i det Aar effter Christi Fødzel, 789.Oc meener samme Cyprianus Leouitius, at denne seltzame oc vnderlige Forsamling aff alle Planeter, kand oc holdis for it tegn for vor Herris Jesu Christi anden oc siste tilkommelse til Dommen. Effter som wi ocsaa aff mange andre tegn paamindis, at denne tilkommelse er nær." 5)

Salmebogsudgiveren nævner intet om 1588-profetien. Måske har den dog alligevel rumsteret i Thomissøns baghovede, siden han uden nogen forklaring nøjes med at forudsige formørkelser til og med netop dette år?

Med Nicolaus Weyses "Prognosticon astrologicum",Kbh 1573 6) optræder profetien i en dansk oversættelse. Under forudsigelserne for den farlige periode 1584-1588 hedder det:

"I disse Aar vil der begiffue sig merckelig stor forandring oc vnderlige ting, som den gamle Prophetie liuder, Huilcken den høyberømbde Mathematicus, Iohannes Stofflerus 7) bescriffuer, saa som effterfølger.

Naar mand scriffuer ote firesindstiue,
Tro mig foruist, Jeg vil ey liue,
Falder icke Verden da slæt omkring,
Saa skeer der vist stor vnderlig ting.

DEtte maa huer vel mercke oc tage til hierte, oc betracte, at disse Rim ere icke giorde forgeffs. Thi Himmelen met sine Stierner oc indflud bøyer sig der hen, Saa som disse effterfølgendis Aar i besynderlighed formelde." 8)

Astrologernes mening ("Iudicium Astrologicum") om disse år var, at de ville blive en

"saare forskreckelig oc farlig tid, met allehaande Angist oc Nød, met stor besuering oc det arme Folckis klagemaal, effterdi at denne Forsamling aff alle Planeter skeer in signis Æquinoctialibus. Saa vil sig der paa begiffue oc komme stor oc hastig foruandling met Kongerige, Førstedømme oc Land, met store Herrers Død, ocsaa met stor Krig oc Blodstyrtning...Ocsaa skal der begiffue sig stor Tuedract oc Wenighed paa Troens vegne. Thi Messahale 9) scriffuer, at der pleyer almindelige at følge effter saadanne coniunctiones, vnderlige Suermerj oc Kætterj, paa Troens vegne, huor aff der vil opheffue sig megen wlycke oc genuordighed....Thi in Summa oc met faa ord at beslutte, da skulle alle Landskab reent igennem plagis oc pinis, met offuermaade iemmer oc bedrøffuelse, met Krig, Blodstyrtning, Roff, Mord, Brand, dyr tid, Hunger, Pestilentze oc Død, vdi alle steder. Huilcket ieg foruist oc i Sandhed siger, at saadant vil icke bliffue borte...Ville wi vndgaa oc fly saadan Straff, som os aff Guds Retfærdighed offuerhenger, da er det for nøden, at wi giøre retsindig Penitentze, oc met en aluerlig Bøn ligge Gud vdi øret, paa det at hand naadelige vilde affuende saadan vor fortiente Straff fra oss." 10)

Forudsigelserne om en hastig forvandling af kongeriget må have

Oc der det oplod det fierde Indsegle/ da hørde ieg det fierde Diuris røst sige/ Kom oc see til. Oc see/ oc ieg saa en guel Hest/ oc den som der sad paa/ hans naffn kalledis Død/ oc Helffuede effterfulde hannem. Oc hannem bleff giffuen mact at ihielsla den fierde part paa Jorden/ met Suerd oc Hunger/ oc met Døden/ oc formedelst Diurene paa Jorden.

Fig. 11. Pestepidemierne var det tilbagevendende mareridt i 80-erne. 1588 blev et forfærdeligt pestår i Sverige.

virket stærkt i Frederik II's riger, hvor modreformationens stødtropper, jesuitterne, i de år udfoldede al mulig konspiratorisk virksomhed for at rekatolicere de nordiske lande. Der forelå detaljerede kupplaner for et overraskelsesangreb på København med forenede svenske og polske tropper, støttet af Filip II's flåde. Spanien ville få Jylland og Sjælland inclusive Øresundstolden, mens Sverige blev lovet Skåne og Norge. Den danske befolkning skulle deporteres til guld- og sølvminerne i Amerika. I dens sted skulle spaniere kolonisere landet, og paven kunne generhverve et rekatoliceret Danmark. [11] Hvis bare en brøkdel af rygterne om sådanne planer har været i omløb i befolkningen, forstår man godt, om en vis uro har bredt sig.

Til de usikre politiske forhold kom en anden trusel, som ikke mindre slog befolkningen med rædsel. År efter år hærgede frygtelige pestepidemier landsdelene og især byerne. Hele familier blev revet bort. Alvorligt tænkende mennesker havde kun én forklaring på dette: det var Guds vredes ris, der søgte at vække de ulydige til omvendelse i tiden op til dommens dag.

Tonen i astrologernes forudsigelser blev mere og mere dyster. I "Duo prognostica astrologica", Kbh. 1588, meldes der for året 1588 om "tho store forferdelige Formørckelser". Derudover er de øverste planeters "onde Aspecter" disse: den 29. april sammen-

føjes Saturn og Mars i Tyrens 20.grad og den 15. oktober Jupiter og Mars i Jomfruens 12.grad.[12] De forventede virkninger af de foruroligende himmeltegn lod sig beskrive således:

Om betydelse/ Oc huad i dette 1588. Aar vil tilfalde.

Dette 1588. Aar er et vnderligt Aar, hues lige icke haffuer verit i Tusinde Aar. Den almectige naadige Gud, al Barmhiertigheds Fader, vende alting til det beste, Thi lige som baade de farlige store Maanens Formørckelser/ Oc de Øffuerste Planeters Coniunctiones komme tilsammen vdi lige Tegen, som før er sagd, saa vil oc der effter følge gruselige, forferlige ting som mand icke før haffuer hørd. Der for haffue de Gamle icke wrettelig skreffuit om dette Aar disse effterfølgende Rijm.

Aar tusind femhundrit ligger paa mact/
Otte oc firsindztiue at giffue paa act/
Vil Verdens ende sig ey da thee/
Vist skal dog merckelig vnder skee.

Thi det lader sig see, lige som alting vil forderffuis oc ødeleggis, Alting skal vere sørgeligt, Alle Elementer skulle see ynckelig, alle Menniske paa Iorden, Fulene i Lucten. Item, huad der leffuer i Iorden skal vere sørgeligt, aff stor Wlycke, oc det tilkommendis Onde, her paa skal ingen tuile, Thi det er vist, at der skal en stor forandring gaa offuer den gantske Verden.

Men hues den Betyelse er anrørende, effter Naturlig vijs, befinder ieg først, store forferlige Vær, Iørdskel, oc stor Væde, huor aff den voxende fruct, paa Marcken oc i Hawer forhindris oc faar icke sin fremgaang.

For det Andit, Skal der vere Brand oc Roff i al Verden, aff stor Krij oc Oprør, Der skal ingen sted findis fred eller venskab.

For det Tredie skal der oc medfølge stor Dyrtid, Hunger oc Pestilentz. Huad ydermere skee skal, det befaler ieg den høye Guddommelige Maiestet, Thi wi Menniske ere her vdi alt for skrøbelige til at obenbare al Hemmelighed, Alleniste beder ieg huert Menniske, baade aff høy oc ringe Stat, at hand vilde giøre Poenitentz, oc bedre sit Leffnit, Thi der veed ingen naar Brudgommen vil komme. [13]

Fra pag.E r findes "En Anden Practica, Fra 1580. ind til det 1588. Aar". Det er imidlertid blot en ny oversættelse af Weyses førnævnte fra 1573. Skriftet ender pag.E 3v med nedenstående træsnit, forestillende en dommedagsscene[14].

Versene om året 1588 oversattes til dansk, men uden at Regiomontanus navn blev forbundet med dem. I Weyses Prognosticon 1573 tilskreves de Tübingen-astronomen Johann Stöffler. Det samme skete i Georg Ursins "Prognostica, eller Prophetie", Kbh.1585, hvor imidlertid Johann Hilten nævntes som den, der havde inspireret til ver-

Fig.12. Denne dommedagsscene dukkede op igen og igen i populære småskrifter. Her taget fra Duo prognostica, Kbh.1580. Se note 14 og fig.10.

sene:

IOhan Hilten, en merckelig Astronomus oc forfaren Mand i Eisenachs Clòster, haffuer Prophiterit om mange forfærlige Hendelser oc forandringer i Verden, óc besynderlig i Tydzland, huilcke ocsaa siden ere skede, oc ske skulle, oc mest om disse Aar, 80. 82. 84. oc 88.
Her om haffuer Stolperus Mathematicus set disse sine Rim..." 15)

Herpå følger verset i den før citerede version fra "Duo prognostica astrologica", 1580, og gentages pag.D 2v under gennemgangen af "dette 1588. Aars betydelse oc hendelse". Påfaldende er imidlertid, at verset dukker op endnu en tredie gang i dette skrift, men i en ny form. Efter en lang versificeret "Spaadom om Tydslands tilkommende forstøring, formedelst Tørcken...", hedder det ret uformidlet:

Philippus Melanchton

Naar mand scriffuer tusind femhundrit Aar
Otte oc firesindstiue der met hen gaar/
Vil Verdens ende sig ey da thee
It merckeligt Vnder skal dog da skee. 16)

Melanchthon har side 94f i denne afhandling iflg. fleres udsagn opholdt sig ved 1588-profetien, men versene er ikke før ligefrem blevet tillagt selveste præceptor Germaniæ. Man har åbenbart ikke skyet noget middel til at stive versenes autoritet af. Måske har den vaklet noget i Danmark?

Kunne man ikke overbevise ved en kvalificeret argumentation, måtte man tage sin tilflugt til reklamebrølet. Titlen på et Lor. Benedicht-tryk[17], Kbh.1587[18], lugter langt væk af sensation:

NOVA NOVORVM. It nyt Prognosticon Vdsæt aff Tydske oc paa Danske, Paa det 87. Aar, Huad sig begiffue skal, besynderlig, fra det forgangne 86. oc 87. Aar, indtil det tilkommende 88. Aar. Met en Gammel Sybilliske Spaadom, som icke er før vdgaait paa dette Sprock, oc begriber, en part nogle ting som nylige ere forgangne, En part tilkommende ting. I enden er sæt nogen nyttig betenckelse, at den herlige Dommedag er nær, etc.

Sepuntia.

Huo som vdi det 85. Aar icke bliffuer ød/
Oc i det 86. Aar icke bliffuer død/
Oc i det 87. Aar icke bliffuer slagen/
Oc i det 88. icke bliffuer begraffuen/
Den maa vel i det 89. Aar visselige/
Aff lycksalige oc gode dage sige.

Dette anonyme[19] tryk kredser, som det ses, omkring de uheldsvangre årstal i anden halvdel af 80erne. Versene om 1588 citeres naturligvis også, men i en lidt afvigende form - de er med andre ord nyoversat - og tillagt "nogle Gamle Lærere":

Naar mand scriffuer otte oc Firesinds tiue
Da er det Aar/ ieg vil ey liue
Om Verdens ende sig ey da theer
Forfærlig vnder der da skeer 20)

Hvad underet nærmere går ud på, råder Gud for. Dog kan man forvente "en skilsmis imellom den Euangeliske oc den Papistiske Kircke, ocsaa for det Calendarij skyld..." samt "en foruandling iblandt de Høye Hoffueder.." Det første hentyder til pave Gregor XIII's kalenderreform, det andet er sikkert bagefter blevet tolket om Frederik II's død, for ikke at tale om den bastante opfyldelse på Marie Stuarts person.

"Nova novorum" rummer endnu et vidnesbyrd om forventningerne til 1588: de nedenstående talspekulationer, hvormed skriftet afsluttes. Argumentationen, der sikkert er en grumme lærd magisters, vidner om, hvorledes tallenes og bogstavernes verden for den tids lærde er gået op i en højere, meningsfyldt enhed, hvilket vi også har været inde på i forbindelse med omtalen af årstalsversene.

"Paa det 1588. Aar er oc en smuck tancke, om den Yderste Dag, Som kand tagis aff de Bogstaffue som bemercker tal, oc de andre, som *A.E.N.T.S.* vdi deris rette ordens tal, i disse Latinske ord, *Aduentus Domini:* Herrens tilkommelse: *Dies abbreuiabuntur:* De dage skulle forkaartis : *Propter electos:* For de Vdualdis skyld. Nu ere saa vel paa Latine som paa Danske *D. V. M. I.* Saadanne Bogstaffue, der betye tal, *D.* gielder Fem hundrit, *M.* giør Tusinde *V.* giør Fem, *I.* giør it. De andre fem Bogstaffue i det ord *Aduentus A.E.N. T.S.* gielde saa megit som deris naturlige ordens tal vduiser: *A.* it. *E.*fem. *N.*tretten, *T.*Nitten, *S.*Atten, Thi lige saa staa de i rad *A.*den første, *E.* den femte etc. Naar mand nu regner Talbogstaffuene i det ord, *Aduentus Domini*, Da haffuer mand 2012. Men naar det tal som de Talbogstaffue giffue i de ord. *Dies abbreuiabuntur*, som er,517. *subtraheris* der fra, da bliffuer der 1495. igen. Legger mand nu fremdelis der til: *Propter electos*, vdi huilcke ere 150. saa bliffuer der 1645. Men *subtraherer* mand der fra 56. som de fem Bogstaffuis *A.E.N.T.S.* Ordens tal giffuer, saa kommer der lige det Aar 1589. som er en begyndelse paa det 1588. Aar, om huilcket der vnderlige ting Propheterit i mange Aar, saadant er nyttigt at mercke.

Somme sige, at Aar 1590. skal den siste Prophete komme, oc at vor Herre Christus skal icke langt der effter obenbaris til Dom, Oc de giøre deris Regenskab aff Daniels Prophetie, paa det 1594. oc 1600. Aar. Der saa oc *Ciprianus Leouitius* hen, der høre oc disse Rim hen.

Naar tusind femhundrit halffemtesinds tiue gaa,
Da skal den siste Prophete opstaa.
Faa Aar der effter skal mand det vente,
Christus vil alle til Dommen hente.
Effter fire oc sex Aar for sande,
skal vee oc iammer komme i Lande. 21)

Bortset fra disse eksempler på fra tysk til dansk oversatte vidnesbyrd om 1588-profetien ser annus mirabilis ikke ud til at have fået indpas i dansk åndsliv. J.R. Christianson[22] mener ganske vist at kunne skimte en hentydning til underåret i Tycho Brahes skrift "De cometa anni 1577"[23], men argumentationen herfor er alt for spinkel.

Den norske Oslo- og Hamarbiskop, Jens Nilssøn, går i sine prædikener o.1580, når lejlighed byder sig, gerne ind på at tale om tidens mange tegn på den nært forestående dommedag[24]. Men det nærmeste, han i prædikenerne kommer profetien om 1588, er i en tale fra 1578 om "Ødeleggelsens verstyggelighed", hvori der forekommer følgende analogislutning:

> Thi fra den tid att thet Israelitiske folck vdgick aff Ægifften igennom thet røde haff och intill Ierusalems forstøring vore 1580 aar naar mand nu regner fra Christi fødtzel intill denne dag da haffuer vij 1578. det er paa itt aar eller thu ner lige saa langt siden. Och somme er i den mening och haffuer skrifftelige giffuit sin mening tillkiende att naar dett komer till det same aars tall att vij begynder att skriffue 1580 da schal ske nogit nytt det merckeligt stort er vnderligt och selsamtt i huad det nu bliffuer etc. 25)

Derimod kan Jens Nilssøn i bededagsforordningen fra 4.dec.1587, hvori tre bededage berammes til 5.-7.februar 1588, lade tanken på det kommende "skæbnesvangre aar 88", hvorom "så mange begavede, kloge og af Guds Ånd oplyste mænd tidligere har spået", være den egentlige anledning til bededagenes afholdelse[26]. En sådan på latin affattet bededagsforordning var beregnet til at skulle læses af præster. Når biskop Nilssøn på samme tid henvendte sig til et større publikum ved at udgive sin bededagsbøn som "En Bøn daglige at bede, imod Synden oc Guds Vredis Straff, Oc i allehonde Nød oc Fare", Kbh.1588[27], var der imidlertid ligeså lidt som i prædikenerne en eneste direkte hentydning til profetien.

Ganske det samme billede tegner sig, når man går til Sjællands biskop Poul Madsens "Conciones", Kbh.1588[28]. De tre danske bønner, der heri foreskrives menighederne at bede, rummer intet om noget særligt ved året 1588. I sin latinske indledning kommer biskoppen imidlertid ind på de "særdeles vægtige grunde", der har tilskyndet kongen til at fastsætte de tre bededage. "For hvor vi end vender øjnene hen, har der nu i adskillige år ikke kunnet ses andet end kyklopisk råhed, tyrkisk umenneskelighed ligesom overalt ulykkelige mennesker myrdes noget så grufuldt..." Dette kunne jo være skrevet også anno 1980 og et hvilket som helst år. Men så fortsætter biskoppen:

> Men hvad der om dette år, som vi netop er gået ind i, og som Gud vil skal være til lykke og held for os og alle fromme, for adskillige år siden er forudsagt, tror jeg, at der kun er få, som er ubekendt med, især af dem, som har nået den modne alder. Men selv om vi ikke skal lægge nogen vægt på den slags forudsigelser, der jo ikke stammer fra profeterne, men fra mennesker, om hvilke det gælder, at de ikke sjældent er afveget meget langt fra sandheden, så både kan og bør vi dog af mange guddommeligt kund-

gjorte varsler med fortrøstning slutte, at verdens ende enten står for døren eller nærmer sig, eller at i det mindste skæbnesvangre straffedomme og sørgelige omskiftelser umiddelbart truer kirken og det kristne samfund. 29)

Her er der direkte hentydet til 1588-profetien, som iflg. biskoppen især er kendt af den midaldrende generation af præster. Det kan vist tages som en oplysning om, at profetien for en årrække siden havde været diskuteret i Danmark. Det må ligge længere tilbage end planetkonjunktionerne 1583-84. Det er nærliggende at gætte på, at Poul Madsen, der siden 1557 havde undervist ved Københavns Universitet, sigter til en selvoplevet episode i den akademiske verden, som alle daværende studenter havde hørt om. Måske har Leovitius' planetskrift snart efter sin fremkomst i 1564 givet anledning til en teologisk-astrologisk drøftelse, hvorved 1588-profetien en gang for alle er blevet manet i jorden. Dette er kun en gisning, men ikke uberettiget på baggrund af biskoppens kryptiske hentydning og den påfaldende ulyst blandt danske universitets- og kirkefolk til at gå nærmere ind på profetien.

Ålborgpræsten Kristen Staphensen, der ellers i sin dagbog fra slutningen af det 16.årh. opregner alle mulige uhyggelige jærtegn i tiden, nævner overhovedet ikke profetien. Under optegnelserne for året nævnes foruden kongens død kun:"Aar 1588, in martio, aprili et maio, bleff seet mange stedz oc aff adskelige personer vnderlig siøn i maanen oc i himmelen i skibz lignelsse oc andet" 30). Når profetien endelig nævnes af danske teologer, er det altid kun som hentydninger til noget, der vel er bekendt, men dog ikke rigtig værd at fæste lid til. F.eks. berører Anders Sørensen Vedel i den berømte ligprædiken over Frederik II kun lige profetien. Med disse ord:

Ia den [dvs.kongen] er borte, saa naade oss Gud, oc hielpe oss vel aff all vor nød, vdi denne sidste Verdsens Alder, vdi huilcken oss trues met allehaande forskreckelige Landplager oc forandring, som mand ocsaa nu lang tid haffuer spaad om, at skulle begiffue sig, besynderligen paa dette næruærendis M.D.LXXXVIII. Aar. 31)

Man kunne vel have forventet, at netop kongens død havde givet profetien fornyet aktualitet. Vedel er ikke den, der ellers viger tilbage for at gå ind på varsler:

..thi her er visseligen Straff oc Wlycke forhaanden, effter som wi vel saadant kunde forfare aff de atskillige seldsom vrede Tegn, som Gud lader oss see baade i Himmelen oc i Lufften, i Vandet oc paa Iorden iblant Mennisken. Den vnderlige Sild som bleff fangen i Norge, oc send hid til Kong:Maiett: til Hatthersleff nu vdi Decembri Maanet sidst forleden, oc H.N. loed mig siden til hende skicke: Er vden tuil en synderlig Breffuedragere, met den Krone oc de gamle Gottiske Bogstaffue, som her paa endnu synis/ maa vel

ske, for vden anden fremfarne betyding, at Fiskene i Haffuet skulle fattis oc forsuinde, som Gud truer hoss Propheten.

Det Barn som nu i Faste bleff fød vden alle arme oc Beene i Otthensee, oc er det døbt den Søndag der Kong:Maiett: H.H. laa der stille offuer, paaminder det oss icke, at meste parten aff Mennisken, leffue saa hen vdi syndige jdræt, lige som de haffde huercken arme eller Beene for Gud, til at giøre noget gaat, eller vandre paa hans Veye som hand vdkreffuer.

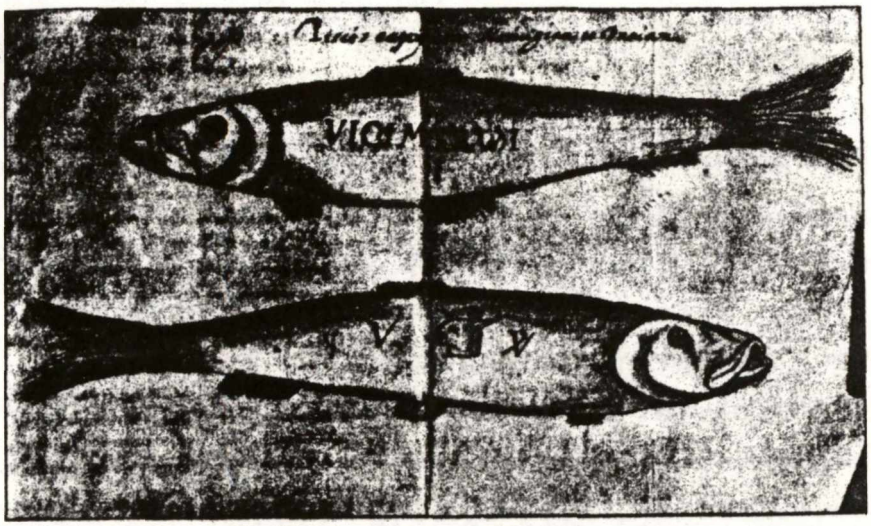

Fig. 13. Den vidunderlige Fisk fra 1587. Efter en Tegning i Vatikanets Arkiv.

Haffue wi icke seet her vdi Ribe nu neste Søndag effter Paaske, om Afftenen ved Tj slet, Huorledis at it stort rundt stycke Ild er kommen hasteligen farendis fra Vesten hen op til Maanen, oc deden igen tagen sin færd hen vd imod Sudost. Huo denne fremmede Gæst vil komme paa hende, oc huor vijt dette gloende Himmelske skud ville strecke, kand tiden lære oss.

Den Blod Regn, som er falden hen ved Møgeltønder Slot, Anno domini 1586. den 6. dag Decembris, imellem Tisdagen oc Onsdagen om Natten, at den laa saa tyck paa Iset, som der haffde været slactet mange Øxen, at mand kunde tage det op i store stycker til lige: det visseligen betyder noget, vden alle gamle mercke glippe. 32)

Vedel kredser med forkærlighed om kongerigets egne jærtegn. De er for ham anderledes nærværende end 1588-profetien. Til sammenligning kan man nævne, at når en tysk teolog, den berlinske provst Jacob Coler, det samme år udgiver en fortolkning af inskriptionen på den norske sild[33], bringes annus mirabilis straks i erindring. Skønt det forekommer en smule irrelevant, eftersom silden blev fanget allerede den 21.november 1587[34], skal hans læsere dog have at vide, at "weise, verstendige, gelerte vnd hocherfarne lerer haben lang vom 88 Jahr, vnd etlichen folgenden jahren Propheceyet, vnd viel seltzames wunderbares dinges dauon gesaget..." [35]

Den berlinske provst er ikke bundet af, hvad Københavns Universitet måtte have dømt om 1588-profetien. Det er den adelige Henrik Rantzau med sine mange kontakter til den europæiske akademiske verden heller ikke. Han er da også den af Frederik II's undersåtter, der iflg. mine undersøgelser går mest ind på 1588-profetien og den eneste, der citerer det 8-liniede latinske digt. Da det afviger lidt fra Leovitius' version, se s. 89, gengives det her i Rantzaus sammenhæng:

Cum autem annus Christi 1588. qui est annus mundi 5558. secundum supputationem Bucholzeri, & aliorum haud contemnendorum Chronologorum, annus sit Climactericus: continet enim in se septies centena nonaginta quatuor, atque etiam septuagies septuaginta nouem & quater septem: & annus Christi proxime sequens nempe 1589. sit etiam Climactericus, (continet enim is numerus in se septies bis centum & viginti septem, atque etiam septuagies viginti duo, & septies septem) non dubium est, quin maximi motus, & fatalis quædam mutatio, non vni atque alteri regioni, sed toti terrarum orbi paulo post impendeant, præsertim cum etiam causæ cælestes non obscuræ & coniunctiones Planetarum, nempe anno Domini 1583. Sedecim omnes in piscibus anno Domini, 1584. 14. in ariete. Anno Domini 1586. 13. etiam in Ariete. & vna Solis & Mercurij in Tauro. Deinceps anno Domini 1588. 12. coniunctiones in diuersis signis, & duæ Eclipses contingant. Et vaticinia quædam non spernenda concurrunt.

Noti sunt enim versiculi Regiomontani:

Post mille expletos à partu virginis annos,
Et post quingentos rursus ab axe datos.
Octogesimus octauus mirabilis annus
Ingruet, in secum tristia fata trahet.
Si non hoc anno totus malus occidet orbis,
Si non in nihilum terra fretumque ruant.
Cuncta tamen mundi sursum ibunt atque deorsum
Imperia, & luctus vndique grandis erit. 36)

Det har side 95 været citeret fra engelske kilder, at 1588 blev opfattet som et klimakterisk år. Det er åbenbart også Rantzaus mening, selv om han går ud fra en anden tidsberegning end den engelske. Iflg. litteraturen[37] skal Rantzau allerede i 1580erne have forudsagt frygtelige begivenheder i årene 1586-90, særlig 1588. Jeg har ikke kunnet opspore det pågælden-

Fig.14. Blodregn over Møgeltønder Slot. Jfr.Joh.Åb.8.

Oc de siu Engle met de siu Basuner/ haffde bered sig til at basune. Oc den første Engel basunede/ oc der bleff en Hagel oc Ild/ beblander met Blod/ oc falt ned paa Jorden/ oc den tredie part aff Træene opbrendis/ oc alt grønt Græs opbrendis.

de skrift. Det kan ikke være 1.udgaven af "Catalogus imperatorum regum ac principum, qui astrologicam artem amarunt", Antverpiae 1580[38], men i den stærkt forøgede udgave fra 1584 findes rigtignok, efter en omtale af planetkonjunktionerne 1584-88, denne fortsættelse:

Notum est illud etiam vulgo, quod a maioribus tamquam per manus traditum accepimus:

Das tausend fünff hundert acht vnd achtzig jhar nimm war/
Geschicht nichts newes, so vergehet die Welt gar. 39)

Skal der af hele denne dansk-norske materialesamling drages konklusioner med henblik på vor - og dette overordnede mål er ikke et sekund ladet ude af syne!!! - *hymnologiske* undersøgelse, er det påfaldende, at det er den direkte tyske indflydelse, der igen og igen docerer det skæbnesvangre år 88 for os. Hvad enten det så sker i oversatte astrologiske forudsigelser eller i den holstenske Rantzaus lærde skrifter eller den berlinske provsts eskatologiske tydning af en sikkert olieforurenet norsk sild. Når profetien går gennem et reflekterende dansk filter, kommer de tyske dårligdomme enten ikke længere eller nævnes blot i forbigående som forudsigelser, der jo er kendt af Gud og hvermand, men i øvrigt ikke fortjener den store opmærksomhed. Hverken Stöfflers, Hiltens eller Melanchthons navne, der nok har kunnet imponere mere autoritetstro nationer, har kunnet rokke ved denne indstilling. Både den hjemlige kirke og - tør man formode - statsmagt har ønsket at køre 1588-profetien på et meget lavt gear. På den anden side ville det være dumt at foranstalte censur på et rygte, der stadig fik ny næring sydfra og derfor alligevel ikke lod sig aflive. Så man har levet med profetien og gjort så lidt blæst som muligt ud af den. Over for denne holdning kan Sthen vel ikke uden videre have forventet sit akrostikon HANS ANNO forstået af Vandrebogens læsere. De indforståede har dog så blot behøvet at komme den spørgende læser til undsætning med et stikord som "annus fatalis", "annus mirabilis" eller en hentydning til Stöfflers vers. Så har ANNO straks været indlysende for selv den mest tungnemme. Helt uden antydning af, at navnesalmens akrostikon skulle forstås eskatologisk, var selve Vandrebogen nu ikke. Passager i den poetiske fortales[40] bønsundervisning lægger op til, at skriftet er tænkt som en trøst i ventetiden indtil Guds Søns komme:

Forhaler oc Gud siin Hielp oc Trøst/
Oc lader dig henge i Nød oc Brøst/
En liden Tid saa leng hand vil/
Oc hans Guddommelig Vijshed siger til/

Da skulle wi ikke tuile/ som før er rørt/
At vor Bøn jo aff hannem er visselig hørt/
Hand vil med forhaling vor Tro forsøge/
Oc vor Taalmodighed der med forøge. 41)

Den afslappede holdning herhjemme til den profeti, der fremkaldte Sthens akrostikonsalme, nødvendiggør imidlertid teorien om, at salmen *oprindeligt* er skrevet til nogle, der har taget profetien mere alvorligt, end det var almindeligt på vore breddegrader. I adelige kredse med en kosmopolitisk holdning, der kun lidet har været præget af nationale forbehold over for det store Europas store tanker, har man stadig kunnet finde modtagelighed for forudsigelserne om "octogesimus octauus annus mirabilis". Ikke mindst da når man som familien Sparre til Svaneholm formedelst en boggave fra Wittenberg er blevet nødet til fornyede, indgående overvejelser af disse dybt alvorlige og forfærdende perspektiver.

VI.

"NU ER IEG LIGE FIRE OC FYRRETIVE AAR".

Når Sthen foranlediges til at tage stilling til året 1588, kan der foruden den venskabelige forbindelse til familien Sparre imidlertid også tænkes at være rent personlige forhold, der har tilskyndet hertil. Som nævnt aftrykker Sthen sidst i Vandrebogen et digt til sig selv i anledning af sin 44års fødselsdag den 25.november 1588. En 44års fødselsdag forekommer ikke *os* at være en overbevisende anledning til tilbageskuen og åndeligt testamente. Men der er ingen tvivl om, at Sthen selv har set helt anderledes på den ting, når

...Denne næruerendis dag paaminder mig/
Din Naade at betæncke saa mildelig/
Nu er ieg lige fire oc fyrretive Aar/
Siden ieg arme Iordklimp/ til Verden fødder vaar
Ved Midnatz tid der Klocken vaar et/
Hialpst du mig HErre til Liuset dit...

Af digtets overskrift[1] fremgår, at digterens fødeår er 44. Nu er alderen også "lige" 44. Sthen ser åbenbart noget i dette sammenfald af tal, som må hænge sammen med et dengang enten almen eller individuelt tankesæt, som det i dag kan være svært at komme ind på livet af.

I anden del af Henrik Rantzaus førnævnte "Exempla", Coloniae 1585 findes et kapitel "DE ANNIS CLIMACTERICIS, Id est. SCANSIBILIBVS, QVI EX NVMERIS VELVTI PER GRAdus scalarum ascendunt, & colliguntur". Heri skildrer Rantzau, hvorledes der findes to slags klimak-

teriske leveår. De første og vigtigste samles af 7-tallet og kaldes "hi hebdomatici siue Climacterici" og er simpelthen 7-tabellen. Tallene fra 70 og opefter benævnes Climactericus magnus og fra 133 og opefter Climactericus maximus. Den anden slags beregnes af 9-tallet. De kaldes Enneatici eller decretorij og er: 9, 18, 27, 36 osv. Fra 72 og opefter hedder de Climactericus & Enneaticus magnus. Fra 135 og opefter Climactericus & Enneaticus maximus. Blandt de klimakteriske og enneatiske år hører de til de farligere, hvori 3x7 indgår, såsom 21, 42, 63 osv. De farligste af et menneskes leveår er det 49., 56. og 63., særlig hvis fødselen er sket i en ugunstig månefase.[2] 49 indeholder jo 7x7, i 56 løber 7 og 8 sammen, i 63 løber 7 og 9 , climactericus og enneaticus, sammen.[3] Ingen af de nævnte "farlige leveår" kan imidlertid siges at være relevante for Sthens 44. år. Men Rantzaus oversigt er også kortfattet, og man kunne forestille sig, at en mere udførlig indføring i problematikken ville erklære endnu flere leveår for farlige. I et andet af Rantzaus skrifter,den hyppigt udgivne og til flere sprog oversatte lægebog "De conseruanda valetudine", handler kap.35 om de klimakteriske år. Rantzau opregner en række berømte feltherrer og konger, der er døde i de år, der har 7 eller 9 i sig. Men derudover opfordrer han til at give agt på det *4.år*, siden det er både midten af det 7. og det 9. år. Lægerne kalder 4.dagene for critici og decretorij og indicatiui dies, dvs. bedømmelsesdage, på hvilke man kan slutte noget om sygdommens videre forløb. For lægerne siger, at 4.dagen for sygdommens udbrud kan være et fingerpeg om sygdommens 7.dag. Det forholder sig med 4.året ligesom med de dage, på hvilke særlige forandringer indtræffer i sygdomsforløbet, nemlig 7., 9., 14., 18.dagen etc.[4] Med disse oplysninger om 4.året kastes der måske nyt lys over Sthens særlige interesse for sit 44. år. Dyberegående studier i den omfattende litteratur om dette emne[5] kunne sagtens tænkes at udvide vor forståelse for denne side af Sthens tankeunivers. Foruden 4-tallet skal også 8-tallet med inddelinger af livsaldre i 8årige perioder (oktoëteris) have spillet en rolle og kan altså også have gjort det for Sthen. Således er det en tanke værd, at han i fødselsdagsdigtet nævner, at hans ægteskab har været velsignet med seksten børn (2x8), hvoraf de otte er døde. I Helsingør har han "anno 80" (10x8) sat en gravskrift "Epitaphium octo libero-

rum" over dem. Er det så mærkeligt, om han med en fornemmelse af 8 som sit personlige skæbnetal har set med ængstelse på, hvad året med de to ottetaller ville bringe over hans arme hovede?

Derfor kan der tænkes at ligge en bibetydning i det mystiske akrostikon HANS ANNO. Hans er jo ikke blot et egennavn på dansk, men også et pronomen. I Sthens akrostikon kan ordet for den sags skyld både være det ene -"Hans i Året"- og det andet - "i hans år" -, ja måske begge dele på én gang: "Hans, i det (for verden fatale) år, (der tillige er) hans år". Til truslen mod makrokosmos, verdens ende, svarer altså en trusel mod mikrokosmos, den personlige eksistens. I denne stemning af undergang bliver bønnen "Herre Iesu Christ" til.

VII.

"O FREUNDE, NICHT DIESE TÖNE! SONDERN LASST UNS ANGENEHMERE ANSTIMMEN, UND FREUDENVOLLERE".

Af de omstændigheder, hvorunder Sthens "Herre Iesu Christ" er blevet til, må man konkludere, at den bør opfattes som en dommedagssalme. Eller mere præcist: som Sthens svar på en dommedagsforventning - hans egen eller hans venners. Et sådant svar behøver ikke nødvendigvis være iklædt den traditionelle dommedagssalmes form, som vi f.eks. har nogle typer af i Thomissøns salmebog. Det er ikke tilfældigt, at Niels Fædders forsøg i genren[1] er så ustyrligt lange. For der er virkelig meget at betænke,når man sådan skal gøre sig klar til at stå på anklagebænken foran verdensdommeren. Ikke mindst da, når man ikke så meget tager højde for sin egen elendighed, som for alle de andres. Så svulmer formaninger og advarsler op, og det har sin nød med at få sagt amen. Sådan går det altid, når forkyndelsen focuserer på synden. Denne har altid appelleret til den gamle Adams fantasi, også når Adam forsøgte sig som salmedigter. Men er det den eneste måde at skrive en dommedagssalme på? Man kan jo vende det hele om og spørge, om den ikke frem for noget skal forkynde Kristus og hans kærlighed, og ikke vore uheldige bedrifter?

Da altså den hidtil anvendte støbeform, hvori dommedagssalmer er blevet til, har frembragt produkter med kristeligt set betænkelige tendenser, er motiveringen rigeligt til stede til at skære igennem og forme en dommedagssalme som en antidommedagssalme. Det var netop, hvad Sthen gjorde.

Nogle af Sthens mest vellykkede salmer er kontrafakturdigte, dvs. bevidste modstykker til andre forfatteres tekster. Således betegner han selv både "GVds Naade altid jeg prjse vil" (DDS nr. 462) og "Et trofast Hierte, O HErre min" (DDS nr.585) i Vandrebogen som "christelige forandret". Som forlæg er benyttet et par af tidens yndede verdslige viser: "Sommerszens tiid yeg prysze wyll" og "Ett trofast hierthe aff all myn acht".

Ernst Frandsen mener i sin monografi om Sthen at have fundet yderligere tre danske viseforlæg for Sthens salmer. Men også ved "Herre Iesu Christ" er Frandsen "i det lykkelige Tilfælde med Sikkerhed at kunne paavise, hvorledes det er verdslig Poesi, som har virket, om ikke forbilledlig saa dog befrugtende paa hans kunst" [2]. Inspirationen er nemlig, iflg. Frandsen, melodikilden, den smukke tyske vise "Es ist auf Erden kein schwerer Leiden", hvor en unavngiven student klager over skilsmissen fra sin hemmeligt elskede, hvis yndigheder han beskriver. Frandsen hævder, at den tyske vise har skænket Sthen mer end formen. Hist og her kan man skelne visens ord gennem Sthens. Frandsen giver nogle eksempler på dette, som imidlertid ikke forekommer helt overbevisende - vist heller ikke på ham selv -, og han konkluderer da også forsigtigt, at slægtskabet mindre består i ordene end i følelsen[3].

Men en tysk kærlighedsvise er da ikke særlig oplagt som forlæg for en dommedagssalme! Når vort hidtidige indtryk af Sthens arbejde med teksten er, at intet er overladt til tilfældighederne, hvorfor skulle så valg af melodi og metrum være det?

Op gennem 1580erne fremkom den ene dommedagsvise efter den anden, hvori små præste- eller borgermænd med flair for rimekunsten søgte at fremmane dét om dommedag, som utallige før dem havde udtrykt lige så talentløst. Et af forsøgene var udkommet året inden Sthen skrev sin akrostikonsalme. Det udgjorde indholdet i et flyveblad med denne titel:

> Enn Ny Sang Om en Hiertens Bøn oc Formaning til Gud, at hand icke vilde straffe oss i sin Vrede, Men tencke paa sin Naade oc Barmhiertighed, effterdi hand truer oss met mange Plager, som wi kunde høre oc forstaa aff de Tegn som nu ere skede i disse sidste dage, Alle Godhiertige Christne til Trøst. Skenckt Erlig oc Velbyrdig Mand, Christopher Valckendorff til Glorup, Danmarks Raad oc Kon: Mayett. tro Mand oc Rentemester, sin gunstige Herre oc Patron til en Lycksalig Nyt Aars gaffue aff Hans Pedersøn. R. Oc kand siungis vnder de Noder: Paa Iorden kand ingen større Plage være etc. Prentet i Kiøbenhaffn aff Laurentz Benedicht 1587. [4]

Den angivne melodi, "paa Iorden kand ingen større Plage være",

er jo ingen anden end en dansk oversættelse af den førnævnte tyske kærlighedsvise "Es ist auf Erden kein schwerer Leiden"! Den i øvrigt i dag ukendte lejlighedsdigter Hans Pedersøn indleder sin dommedagsvise med en anråbelse til Gud om barmhjertighed:

O naadige Gud i Himelens trone,
Lad dig offuer oss forbarme,
I denne tid vilt du oss skone,
Som er saa Vsle oc Arme.
Det er vor begær,
O Fader kier,
Vær hoss oss nær,
Effter som wi nu trengis.

Derefter går bønnen over til at blive alt muligt andet end bøn - jfr. titelbladets mærkværdige annoncering af "en ny sang om en hiertens bøn og formaning". Bønnen sekunderes hele tiden af hævede pegefingre på den for en forvrøvlet kristendom typiske facon. Pedersøn refererer til astrologernes prognostica "Mand spaaer nu fast om Pestilentz/ Hunger oc Dyrtid at komme..." (str.2) og fortsætter med at skildre lasternes fremmarch iflg. den bibelske beretning. Ikke tilfældigt i en dommedagsforkyndelse[5] dvæles der ved Noas generation: "Dem straffet vor HERRE met skyllebad/ Saa Vand gick offuer deris pande..." Derpå passerer Sodoma, Gomorra, Chorazin og Bethzaida, Capernaum, Jerusalem, Tyrus og Sidon og deres skæbne revy og der formanes til, da der "I disse sidste dage/ Skal komme plage/ Lader oss nu vaage/ Vor Brudgom hand er forhaande". Brudgommens blussestage ses i himmelfænomener som den nye stjerne 1572 (str.10) og den store komet 1577 (str.11).

En Stierne klar paa Himlen vaar,
Som Gud hand mon oss sende,
Huiss lige halffandet Tusind Aar
Ingen Mand kunde kende,
Der skinde saa klar
Ret obenbar;
O tager eder var,
Herrens Dag er nu forhaande.

Huem haffuer forget den store Comet,
Som Gud i Lufften mon sende,
Huilcken for nogle Aar er seet
Oc haffde stor Rijss i hende,
Der kallede til Dom
Wliudige oc From
At skulle kom;
Den acter mand ingenlunde.

Der formanes til at tage ved lære af de nævnte eksempler og afstå fra synden. Gud anråbes som den, der forbarmede sig over Ninive, da den omvendte sig i sæk og aske, og Kristus tages på ordet, når

han lover, at han ikke vil forskyde nogen. "Derfor vær trøstig, O Christenhed..." lyder det i str.19. Visen skifter ustandselig adresse. Str.20 er således en bøn til vel sagtens Valkendorf om at tage til takke med denne nytårsgave. Endelig kommer afslutningen i str.21:

Huo Sønnen ærer aff hiertens grund,
Gud Fader hand ocsaa ærer,
Det skulle wi tenck i allen stund,
Som den hellig Aand oss lærer;
Elsker derfor vist
Vden Argelist
Ret Iesum Christ,
Saa bliffuer wi Salige, Amen.

Det er denne talentløse lejlighedsdigtning, Sthen sætter sig for at få gjort noget ordentligt ud af. Han overtager melodi[6] og metrum, men ikke uden videre. Hvor Hans Pedersøn søger at komme om ved et vanskeligt metrums ubønhørlige krav om økonomisering med ordene ved at indføre en repetition af melodien til 1. og 2.linie i form af en indskudt 3. og 4.linie, afskaffer Sthen denne repetition. Pedersøns tarvelige rimskema ababcccd svinger sig lejlighedsvis op til et ababcccb, ja, i stroferne 10 og 11 udviser endog halvversene i 1.linie rim: "En Stierne klar paa Himlen vaar.." og "Huem haffuer forget den store Comet.." Altså aababcccd. Men hvad der hos Pedersøn er et heldigt undtagelsestilfælde, tager Sthen op og gennemfører konsekvent med et kunstfærdigt rimskema aabcccb. Dernæst bringer Sthen konsekvens ind i digtets sigte. Fra at være et sammensurium af bøn og formaning og nytårshilsen og jeg véd ikke hvad, bliver bønnen nu taget alvorligt. Sthens tekst har ingen uærlige bimotiver. Dens overskrift "En Christelig Supplicatz til Guds Søn" angiver virkelig, hvad teksten rummer. Den er en bøn til Gud i hans søns, Jesu Kristi navn, og det fra første til sidste strofe[7]. Udtrykket "supplicatz" er påfaldende. Det anvendes vel ellers om bønskrivelser til indflydelsesrige personer og er i alt fald et sjældent, hvis ikke enestående udtryk i andagtslitteraturen. Men Sthen søger med forkærlighed til dagligsprogets rigdom, som han "christelige forandrer", når han vil formulere så stærkt og direkte et sprog, at hans himmelske Far ikke kan sidde bønnen overhørig. Derved distancerer Sthen sig også fra forlæggets floskelfyldte salvelse. Den samme distance til forlægget kommer også for dagen i selve salmen. Sthens udgangspunkt i Hans Pedersøns vise bliver særlig tydeligt, når man sammenligner Sthens

strofer 4-5 og 7 med forlæggets str.16-18:

Huem er nu paa den onde Vey,
Der nu saadant mon høre,
Krj, Pestilentz, Blodstyrtnings skrey,
At det hannem icke kand røre;
O HERRE Sød,
Hielp du i Nød
For din Søns Død,
At saadant icke offuer oss kommer.

Du vilt dog ingen Synders Død,
Om hand sig til dig omuender,
Men heller vilt hielpe aff sorg og nød,
Som oc Propheten bekender.
Det er stor Trøst
I all vor brøst,
At wi bliffuer løst,
Naar wi til dig monne komme.

Du siger jo selff, O Iesu Christ:
"Kommer, ieg ingen forskiuder."
Det samme Ord er fast oc vist,
Naar wi vor Synd fortryder.
At hielpe i Nød,
O HERRE Sød,
Fra Helffuedis glød
Est du altid til rede.

De korte linier i str.16 går næsten ordret igen i Sthens 4.strofe:

O Iesu sød,
Hielp mig aff all nød,
For din haarde Død...

På lignende måde afspejles str.17 i Sthens str.5:

Du est min Trøst,
Dit Ord oc Røst,
I all min Brøst...

I forlæggets str.18 påberåber den bedende sig Kristi eget tilsagn med et citat fra Johs.6,37, dog behæftet med digterens tidstypiske pønitenseklausul, hvorved det, der af Frelseren rundhåndet spenderes med højre hånd, straks tages tilbage med den bodskrævende venstre. Sthen undgår denne alt for menneskelige rationering af Vorherres kærlighed. Han udskifter bibelstedet med et, der synes ham mere aktuelt - nærmere herom senere -, men stadig lagt Vorherre selv i munden:

Du siger jo saa,
Kald du mig paa,
Hielp skalt du faa,
I all din Sorg oc vaade.

For en snusfornuftig, fundamentalistisk betragtning forekommer det vel at være en tilsnigelse således at tilskrive Kristus Davids salme 50,15. Men det er det ikke for reformationsårhundredets lutherske teologi, der kunne bruge Davids salmer og i det hele taget Det gamle Testamente med langt større frimodighed - og derfor også med langt større udbytte - end det er vanligt i vore dage.

Den sammenlignende analyse af forlæg og omdigtning giver os blik for en ellers upåagtet ejendommelighed ved Sthens salme:

hans almengørelse af dommedagsbønnen. Jeg sidestiller for overblikkets skyld nok engang de parallelle linier i stroferne 16 og 4:

Pedersøn:	Sthen:
O HERRE Sød, Hielp du i Nød For din Søns Død...	O Iesu sød, Hielp mig aff all nød, For din haarde Død...

Sthens metrum i den 2.citerede linie virker mindre fermt end forlæggets p.g.a. det tilføjede "all", der, synes det, godt kunne have været undværet. Men det mente Sthen altså ikke, at det kunne! Ordet "al" er indføjet fuldt bevidst som et væsentligt element i moddigtningen af forlægget. Påfaldende hyppigt i Sthens tekst optræder ordet "al", enten alene eller i sammensætninger:

Til dig haaber ieg alleene.. (str.1,3)
All min tid vd.. (str.2,6)
Met all din Naade oc Gaffue..(str.3,7)
Hielp mig aff all nød.. (str.4,5)
Frelss mig fra alskens Vaade..(str.4,7)
All min Tilljd/ Nu oc altid..(str.5,1-2)
I all min Brøst.. (str.5,6)
Du vilt mig aldrig forlade.. (str.7,3)
I all din Sorg oc vaade.. (str.7,7)

Tendensen er tydelig: Sthen ønsker en almengørelse af dommedagsbønnen. I Hans Pedersøns vise såvel som i Nicolaus Ringius' astrologiske skrift - de to henholdsvis poetiske og teologisk-prosaiske udgangspunkter for Sthens moddigtning - går tendensen mod at forkynde den nærværende tid som objektivt set anderledes end alle andre tider. Når Hans Pedersøn siger "nu" og "i denne tid" og "I disse sidste dage", mener han, at ingen generation i menneskeheden har oplevet noget tilsvarende. Denne argumentation styrker han ved omtalen af Stella Nova fra 1572 og kometen fra 1577. De er "beviserne" på, at den indeværende tid er kvalitativt anderledes. Den forkyndelse, der udspringer af disse overvejelser, får som sit centrum det ekceptionelle frem for Kristus og er eo ipso ikke længere kristen.

Når Sthen siger "nu", mener han noget helt andet. "Nu anno 88" adskiller sig objektivt-kristeligt ikke fra noget som helst andet år. Octogesimus octauus annus er ikke noget særligt år. Men subjektivt set er det år anderledes ved at være netop den tid, hvor vi nu lever til forskel fra de år, der har været og aldrig vil komme igen. "Nu anno 88" lever vi livet med den risiko og usikkerhed, som netop er *og altid har været* livets særkende. (Pedersøn derimod er sikker. Han lever anno 88 med den perverterede vished om dommedags objektive nærhed). Den nød, der møder os anno 88, er

den nød, der altid har kunnet møde os i ventetiden indtil Kristi komme. Derfor bønnen anno 88 "Hielp mig aff *all* nød". Men når livet objektivt-kristeligt er det samme i dag som i går, og annus 88 er som ethvert andet år[8], så er Kristus det også. Med Grundtvigs ord:"Kristus, i dag alt som i går/ evig Guds Søn, vor genløser". Med Sthens ord: "All min Tilljd, Nu oc altid, Haffuer ieg til dig O HErre". Det er Sthen magtpåliggende at undgå at opgejle den eskatologiske stemning i anledning af astrologernes prognoser og måske fremkalde en kortvarig omvendelsesrus. For det er så sikkert som amen i kirken, at den vil blive afløst af nogle infame åndelige tømmermænd dagen derpå[9]. Derfor må en dommedagsbøn blive den bøn til Kristus, der netop ikke sætter den aktuelle situation, men den uforanderlige Kristus i centrum. En sådan almengjort dommedagsbøn blev resultatet, da Sthen moddigtende skrev sin antidommedagsbøn.

Nu vil måske en kritisk læser indvende, at jeg med min karakteristik af Sthens salme som en antidommedagsbøn har trukket hele min tese om "Herre Iesu Christ" som en dommedagssalme i mig igen. Det er ingenlunde tilfældet. At salmen er "anti" betyder jo kun, at den er en moddigtning af én bestemt fortolkning af dommedag, til fordel for en anden.

Jeg mener som sagt i Hans Pedersøns vise at have fundet det forlæg, som Sthen moddigter. Der kunne til styrkelse af tesens troværdighed peges på nogle detaljer, der går igen fra forlægget. Rimparret naade-vaade er ganske vist såre almindeligt, men alligevel finder jeg det ulejligheden værd at nævne, at hvor det hos Hans Pedersøn optræder i en formaning *til* bøn:

..*Beder Gud om naade,*
Som hielper aff vaade
Ieg vil eder raade,
Saa skal det onde icke komme.

så anvender Sthen moddigtende rimparret *i* en bøn:

Saa inderlig
Forlader ieg mig
Alt paa din Gunst oc Naade
....
Frelss mig fra alskens Vaade.

Sthen afslutter sin bøn ligesom forlægget med et salighedsønske og amen:

Elsker derfor vist	..At wi met dig,
Vden Argelist	Euindelig,
Ret Iesum Christ,	I Himmerig,
Saa bliffuer wi Salige. Amen.	Kunde leffue i Salighed, Amen.

Vigtigere end denne formelle lighed er imidlertid, at forlæggets

tekst kan kaste lys over, hvad Sthen i grunden mener med sin misforståelige sidste strofe. Det er opfordringen til, at "Wi efter dine Bud/ Kunde oss saa skicke tilsammen", der volder problemet. Den er tit blevet tolket i moralistisk retning: vi skal skikke os så pænt og ordentligt sammen og holde de ti bud, så vi virkelig bliver værdige til saligheden. Det er desværre også Chr.Ludwigs fortolkning, når han mener, at sidste strofe forstås på baggrund af Sthens dårlige forhold til menigheden i Malmø. Strofen bliver gennem Ludwigs briller til en bøn om, at menigheden og digteren igen må finde sammen i fordragelighed, så de i fællesskab kan arve saligheden i Himmerig[10]. Men det er naturligvis ikke Sthens hensigt at lade den bøn, der så stærkt slår sin lid til Kristus alene,fuse ud i gerningsretfærdighed. Udtrykket "skicke oss saa", dvs. "således", går ikke på moralsk opførsel, men på den holdning og det udtryk for intim samhørighed med Frelseren, der er kommet til orde i bønnens syv foregående strofer. *Således* som vi netop har sunget, skal vi skikke os sammen med udsigten til dommedag og Herrens komme: i tro og tålmodig tillid skal vi vente os alt godt af Herren. Så skal vi, når han kommer, leve med ham "Euindelig/ I Himmerig". Her stemmer Sthen overens med sit forlæg, for så vidt som han omsætter til bøn, hvad forlæggets sidste strofe docerer med løftet pegefinger.

Man kunne spørge om, hvad dog Sthen har set i Hans Pedersøns forholdsvis talentløse lejlighedsdigt, siden han kan gøre brug af det. Ganske vist som udgangspunkt for moddigtning og kontrastassociationer, men alligevel? Måske ligger der helt personlige motiver bagved. Sthen kan have kendt forfatteren, vi véd bare intet herom. Denne kalder sig Hans Pedersøn R., og det minder om, at Sthen også kalder sig Hans Christenssøn R. I sidste tilfælde står R. for Roskilde, og det gør det måske også for Hans Pedersøns vedkommende. Som før nævnt er dommedagsvisen tilegnet rentemester Christoffer Valkendorf til Glorup. Til ham havde Sthen nogle år forinden dediceret et mindre skrift, hvoraf det fremgår, at Sthen havde nydt godt af rentemesterens gavmildhed. Han kalder ham sin "gunstige Herre oc Mæcenas" [11]. Man kan forestille sig, at Sthen er blevet præsenteret for, hvad Hans Pedersøn - denne irriterende og påtrængende person, som han med ærgrelse kan have mindedes fra Roskilde latinskole - ville berige menneskeheden med op til den forestående dommedag. Og han har

Fig.15. Som vejrhanen gør front mod stormen, således moddigter Sthen kristeligt det, der hverken litterært eller evangelisk holder målene, så at forkyndelsen kan blive "sic et non aliter", sådan og ikke anderledes, Kristus alene.

tænkt, at det dog var for galt, at det fæ nu også ville albue sig ind på den fine gamle rentemester med sit formørkede sludder! Og så er Sthen gået i gang med at skrive bønnen, sådan som den *burde* være skrevet.

Det er typisk for Sthens forfatterskab, at det med forkærlighed tager udgangspunkt i allerede foreliggende tekster[12], som det med- eller moddigtende forholder sig til. Sådan er både hans mest vellykkede prosa og poesi blevet til[13]. Sthens markante symbolum "Sic et non aliter" (fig.15) sigter utvivlsomt til denne metodiske ejendommelighed. Den martialske korsfarer-hane antyder, sammen med mottoet, at Sthen opfatter sig nok så meget moddigtende som meddigtende. Konfrontationen med det slette har for ham været et incitament til at demonstrere, over for sig selv og omgivelserne, hvorledes opgaven rettelig burde være løst.

I Hans Pedersøns dommedagsvise fandt Sthen rigelig tilskyndelse til moddigtning. For det første fortjente hans gamle mæcen Christoffer Valkendorf en langt bedre nytårshilsen. For det andet var mulighederne i den tyske kærlighedsvises udfordrende metrum udnyttet alt for ringe. For det tredie havde Pedersøn ved inkonsekvens og manglende evne til at fastholde en tanke tabt nogle gode ideer på gulvet. Der var for Sthen al mulig grund til at vise, at "således, og ikke anderledes" skulle en dommedagsbøn formuleres!

Den samtidige kritik synes at have taget ham den moddigtende metode unådigt op. Især "En liden Vandrebog" med dens "christelige forandrede" tekster kom til at stå for skud. Sthens defen-

sorat for metoden fremkom i senere udgaver af Vandrebogen i et afsluttende digt "Bogen taler til Læseren", hvori han redegør for hensigten med kontrafakturdigtene:

> ..Hvad hinder kand det Religionen giøre,
> At mand det Onde til beste kand vende oc føre,
> Oc vende folckes løse tancker oc Sinde,
> Som en løs Pardel til en Danneqvinde,
> At de det gode kunde siunge oc vide,
> Oc sætte det Onde til en side... 14)

Udgangspunktet for moddigtningen karakteriserer Sthen altså selv som "det Onde", hvilket efter tidens sprogbrug kan være såvel en etisk som æstetisk dom. Sthen sammenligner sine forlæg med "en løs Pardel" dvs. en skøge, som han, Sthen, har gjort en dannekvinde af. Temmelig direkte hæfter han etiketten "ludderagtig" på den moraliserende, åndelige sang, der - dengang som nu - søger at vinde status som kristelig genre. Sthen er ikke i tvivl om, at ikke alt er kristeligt lige godt, blot fordi det er velment. En sand forkyndelse af Kristus må være "sic, et non aliter".

VIII.

"PÅ TRÆNGSELENS DAG".

Jeg berørte side 127, at det ikke er nogen tilfældighed, når Sthen erstatter Hans Pedersøns citat fra Joh.6,37 med Davids salme 50,15. For psaltercitatet er som skræddersyet til en bøn med et eskatologisk perspektiv. Derfor er det stadigt tilbagevendende i reformationsårhundredets andagts- og opbyggelseslitteratur[1], men det ligner en tanke, når det dukker markant op netop anno 88. I biskop Madsens førnævnte "Conciones",Kbh.1588, er det bogens motto. På titelbladets bagside står: "PSAL. 50. INuoca me in die tribulationis, eruam te, & honorificabis me." I Oslobiskoppen Jens Nielsens "En Bøn daglige at bede, imod Synden oc Guds Vredis Straff, Oc i allehonde Nød oc Fare", Kbh.1588, er mottoet ligeledes og med en lignende placering: "Ps.50. Kalde paa mig i din Nød, Jeg vil frelse dig, oc du skalt prise mig." Det er naturligvis vendingen "in die tribulationis" - på trængselens dag -, med den oplagte association til "den store trængsel" i Matt.24,21, der gør dette bibelcitat så velegnet i en eskatologisk sammenhæng.[2] Men når Sthen digterisk skal gengive dette bibelord, fornemmer man den førnævnte tendens mod almengørelse af

dommedagsforventningen. Hvor en dommedagsforkyndelse af traditionelt tilsnit ville have dvælet netop ved tidsangivelsen "på trængselens dag", udelader Sthen den ganske og aldeles:

> ... Du siger jo saa,
> Kald du mig paa,
> Hielp skalt du faa... 3)

Ja, han tilføjer endda "I *all* din Sorg oc vaade". Det, der skal bedes om med udsigt til verdensdommen, er den hjælp fra Kristus, der *til enhver tid* skal bedes om. Eftersom ingen kan sætte dato eller årstal på verdens ende, er det eskatologiske øjeblik ethvert øjeblik, der leves, og bønnen er til hver en tid en bøn i Guds Søns navn.

Psalterens indflydelse på "Herre Iesu Christ" lader sig ikke afgrænse til citatet af ps.50,15. Davidssalmernes rolle som inspiration for reformationsårhundredets og 1600-tallets salmedigtning kan vanskeligt overvurderes og må derfor i en analyse af Sthens salmer stedse haves for øje som et muligt befrugtende element. Når Sthen i sin bogsamling ejede Theodor Beza's og George Buchanan's "Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque poetica", Morgiis 1581[4] og når han kan tilskrives rimede gendigtninger af både ps.51, 91, 121 og 128[5], kan det ikke overraske, at han også har valgt at lade sin dommedagsbøn strukturere efter en Davidssalme. I nydeligste overensstemmelse med det eskatologiske perspektiv, hvori nærværende undersøgelse har anskuet "Herre Iesu Christ", optræder ps.20 som Sthens forbillede.

Denne salme indledes i Christian III's bibel 1550 med optativen "HERREN bønhøre dig i nød". Den latinske tekst lyder:"Exaudiat te dominus *in die tribulationis*..." og rummer altså netop den tidsangivelse, der fik 1500-tals mennesket til at associere til den store trængsel i Matt.24,21. Ps.20 havde da også før gjort fyldest i eskatologiske sammenhænge. F.eks. var den tekstgrundlag for nogle af de bededage, som Sthens første biskop, Hans Albertsen (1560-69), havde forordnet[6].

Ps.20 er struktureret på den måde, at versene 2-6 er en forbøn til Herren. Vers 7 er en bønhørelse:"*Nu* mercker ieg, at HERREN hielper sin Saluede, oc bønhører hannem.." Versene 8-10 er et afsluttende kor i pluralis.

Svarende hertil er "Herre Iesu Christ" indrettet: Str.1-6 er en bøn til Herren, str.7 er bønhørelsen "*Nu* veed ieg vist.." og str.8 en collectio af hele bønnen, men nu lagt koret eller kol-

lektivet i munden og derfor i flertalsform.

Det er til hovedinddelingen af teksten, at Sthen har valgt ps. 20 som forbillede. Men også hist og her i underinddelingen og detaljen anes en påvirkning. Vers 4 "Hand ihukomme alt dit Madoffer, oc dit Brendoffer skal vere fet" udtrykker den rette gudsdyrkelse. Det bliver hos Sthen til: "At ieg dig trolig kand dyrcke", str.2,3. Vers 5 "Hand giffue dig huad dit Hierte begerer, Oc fuldkomme alle dine anslag" om Herrens gave efter den bedendes hjerte, bliver i Sthens str.3 til: "Ieg lucker dig ind/ I mit Hierte oc Sind/ O HErre min/ Met all din Naade oc Gaffue." Versene 8-9 - "Hine forlade sig paa Vogne oc Heste, Men wi tencke paa HERRENS vor Gudz Naffn. De ere nedstyrte oc faldne, Men wi staa opreysde" - befries af Sthen for deres polemik og kan således med de positive udtryk for tillid til Gud og for de gudfrygtiges triumf give str.8 en impuls til det afsluttende jubelkor ved udsigten til den sejr, der består i det evige liv og saligheden i himmerig.

Af særlig interesse ville det være at vide, hvordan Sthen har forstået "Nu" i str.7. Det er næppe blot en ukvalificeret bindeartikel, der skal lede over fra én tanke til en anden. I ps.20 er det inspirerende vers - "*Nu* mercker ieg, at HERREN hielper sin Saluede, oc bønhører hannem i sin hellige Himmel, Hans høyre Haand hielper veldelige" - sikkert at forstå som bønhørelsens vendepunkt, måske foranlediget af et orakelsvar på den forudgående bøn. Har Sthen mon tilsvarende i str.7 søgt at udtrykke en gennem bønnen nyvundet vished? "Nu" forstået som en *tidslig* komponent i en saglig antitese, hvor to tider af helt forskellig kvalitet, gudsforladthedens fortid og bønhørelsens nutid, stilles op imod hinanden ligesom i ps.20[7], lader tekstens højdepunkt indtræffe med str.7. Og da er det intet mindre end vold mod digterens intentioner, når den nuværende version af salmen (DDS 46) har udskiftet det afgørende "Nu" med et indholdsløst "Da". Man mindes Leif Ludwig Albertsens vist desværre alt for sande karakteristik:"I historien om danske salmers tilskæring i generationernes forløb er det snarere normen end undtagelsen, at den tap rykkes ud og smides væk, som indholdet drejer sig om".[8]

Jeg vil dog, i forlængelse af denne undersøgelses hovedsigte, betragte en anden tolkning som mere sandsynlig. Jeg antager, at "Nu" i både str.3 og 7 og for den sags skyld også i str.5,2 hen-

tyder direkte til året 88 med hele dets eskatologiske indhold. Således kommer der korrespondens mellem salmens budskab og dens akrostikon. "Nu" er identisk med octogesimus octavus annus. Det betyder ikke, at salmen ikke kan synges uden for år 88. Praksis viser, at det er muligt.

IX.

AFSLUTNING

Det var ikke indbildning, da Chr.Ludwigs fornemmede, hvordan det i Sthens navnesalme "ligesom *"skælver"* under Versene". En sjette sans sagde ham, at salmen havde en *hemmelighed*. Ganske vist var hans tolkning af hemmeligheden den tidstypiske, sentimentalt psykologiserende, der i den mindste krusning i gejstlige salmedigteres sarte sjæleliv straks ser umiskendelige udslag af "troens kamp og strid". Ludwigs tolkede den nævnte "skælven" som udtryk for "Stridens Mærker", som fortæller os, hvad salmen har "kostet" Sthen. Jeg har med nærværende undersøgelse villet sandsynliggøre, at denne skælven skal forklares eskatologisk og ikke psykologisk. Hvad der "skælver" bag salmens tilsyneladende ro er ikke så meget en bævende 44årig præstesjæl som den gamle, udlevede jords sidste krampetrækninger. Det er erfaringen af, at "på gløder gå vi allen stund" (DDS 575,3), der får Sthen til at skrive, som han gør. Sthens salme er blevet til på vulkanen. Den vulkan, der når som helst kan få jorden til at revne med et knald og gå under i det store ragnarok. I den situation var og er der kun én at vende blikket imod, kun én at rette sin inderlige supplikats til: Guds Søn Jesus Kristus. Året 88 adskiller sig i den henseende ikke fra ethvert andet år. Bønnen til Kristus, længselen efter hans komme, tålmodigheden i længselen er og skal være den samme hvert Herrens år. Det var dette, Sthen ville lære sig selv og nogle foruroligede mennesker i det forunderlige år.

NOTER

Ideen i nærværende undersøgelse blev første gang præsenteret som aftenhøjskoleforedrag i Spjellerup præstegård den 13.november 1979. Stoffet er siden blevet gennemgribende bearbejdet og udvidet. For den ekspertise, jeg har trukket på, når jeg måtte begive mig langt uden for hymnologiens domæner, takker jeg univ.lektorerne Meir Stein, Jørgen Pedersen og Flemming Lundgreen-Nielsen samt dr.phil.Kristian Peder Moesgaard og cand.mag.Frede P.Jensen for værdifulde

litteraturhenvisninger og hjælp med skriftlæsning. Dr.phil.Erik Dal og cand. jur.Erik Reitzel-Nielsen skylder jeg tak for diverse håndsrækninger. Med pastor Jørgen Kristensen har jeg haft nyttige, tankeklarende drøftelser af projektet. På Det kgl.Bibl. har Jakob H.Grønbæk og Grethe Larsen som sædvanlig været enestående til at hjælpe.

I.

1. G.F.W.Herngreen: Salme og anamnese. Hymn.Medd.1980, 28.

2. Chr.Ludwigs: Salme og sang, Kbh 1915, 26.

3. Af denne kendes kun et fragmentarisk eksemplar, som i 1930erne tilhørte rektor Rich.Steffen, Visby på Gotland. Det er beskrevet af O.Walde i to artikler: "Ett sällsynt danskt tryck", Gotländskt arkiv 10, 1938, 34-38. "Psalmdiktaren Hans Christensen Sthen och hans Vandrebog", Nord.Tidsskr.f. Bok- och Biblioteksväsen 25, 1938, 65-72. Dette unicum, kaldet "Visbyfragmentet" efter findestedet, er siden sporløst forsvundet. Hverken henvendelser til rektor Steffens søn, kontorchef Per Steffen, til domkapitlet i Visby, ejheller besøg på byarkivet i Visby og de større svenske biblioteker har bragt det til veje. Til alt held skaffede Det kgl.Bibl. sig i tide en fotokopi. Af denne er igen gjort en kopi til Det danske Sprog- og Litteraturselskab med henblik på udgivelse af Sthens samlede skrifter.

4. I to tilfælde, hvor den generelt sjusket trykte udgave springer et ord over, har jeg suppleret teksten fra Salomon Sartors udaterede udgave. Dette angives med skarp parentes.

5. Ludwigs 29. Allerede C.J.Brandt & Ludvig Helweg: Den Danske Psalmedigtning, Kbh.1846 bind I nævner ved den aftrykte tekst, nr.247, at "formodentlig har der nedenunder været angivet Aaret, da Psalmen er digtet".

6. Anders Malling: Dansk Salme Historie bind I, Kbh 1962, 283f.

7. H.Blom Svendsen: Hans Christensen Sthens salme Herre Jesus Christ, Præsteforeningens Blad årg.45, 1955, 769-772.

8. Malling I, 285.

9. Malling VIII, Kbh 1978, 183.

10. Som tekniske betegnelser for fænomenet benyttes også eteostichon og chronostichon.

11. Se f.eks. Otto Andrup: Nogle talmonogrammer fra 16. og 17. aarhundrede og deres tydning. Aarbøger f.nord.oldkyndighed og historie, Kbh 1911, III. rk.I.bd.,321-332. Holger Hansen: Om kronogrammer, Samlinger til Jydsk historie og topografi, Kbh 1896-98, 3.rk.1.bd., 398-402.

12. K.Borchling & B.Claussen: Niederdeutsche Bibliographie bd.I nr.2431.

13. I.A.Scheibe: Misogynis wohlgegründete Ursachen, das weibliche Geschlecht zu verachten (1750).

14. De Europiske Nordigske Rigers Inderlige Freds Attraa...Kbh 1667. Karen Brahes flyveskrifter nr.92.

15. Philipp Nicolai: Verantwortung der Euangelischen Kirchen in Holland, (1603). Rosenkilde & Baggers Catalogue nr.195, 110f. En lignende datering af skrift fra 1592 i samme katalog 31f.

16. Malling VIII,182. 17. Malling VIII,177. 18.Malling VIII,183.

19. Malling VIII,184.

20. Chr.Machabæus: Memoriæ et meritis D.Friderici, bl.3v. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1551-1600, Kbh 1931 nr.1110.

21. Laur. Clausen Scavenius?: Epithalamion in hon.Claudii Christophori et Margaretæ Schavinii, Kbh 1588. Laur.Nielsen bibl.nr.1453.

22. Henrik Rantzow: Epitaphia in obitum patris..pag.8v og 37; skriftet sammenbundet med samme forfatters Catalogus imperatorum, Lipsiae 1584, expl.Kgl.Bibl.

23. Malling VIII,182.

24. Om denne islandske salmebog såvel som om den islandske salmebogshistorie i øvrigt henvises til Einar Sigurbjörnssons artikel "Islandsk salmedigtning - en historisk oversigt" i Hymn.Medd.1979,181-192.

25. En liden Vandrebog, Visbyfragmentet pag. S 6v.

26. Malling VIII,184.

27. Kristian Peder Moesgaard: Astronomi i Danmark frem til Ole Rømer. Københavns Universitet 1479 - 1979 (efter forfatterens endnu utrykte manuskript).

28. Jens Lyster: Forlæg og originalitet i Hans Christensen Sthens Trøsteskrift 1581 og Sendebrev 1592, Kirkehist.Saml. 1969, 110f.

II.

1. Man leder således forgæves i Troels Lunds "Dagligliv i Norden", hvor man kunne have forventet at finde en undersøgelse af de astrologiske småskrifter, der i så høj grad var folkelæsning i det 16. og 17.årh.

2. Eskatologi betyder lære om de sidste tider.

3. De engelske og amerikanske bidrag af Margaret Aston, Carroll Camden og J.R. Christianson, se litteraturhenvisninger s.81f og note 22 i afsnit V, har måttet rekvireres fra udlandet og findes nu i fotokopi hos undertegnede.

4. Sandblad 41. 5. Sandblad 73. 6. Sandblad 72. 7. Sandblad 75 note 4.

8. Sandblad 75f.

9. Jfr. Mattæusevangeliet 24,22, hvor det dog er for de udvalgtes skyld, at de sidste dage forkortes.

10. Andreas Osiander: Coniecturae de ultimis temporibus, ac de fine mundi, ex Sacris literis, Nürnberg 1544. Sandblad aftrykker s.79 den pågældende argumentation:"Non enim dixit dominus noster: seculum illud, aut aetatem illam, aut annum illum aduentus sui, á nemine sciri, sed diem tantum, & horam, asserit ignorari".

11. Sandblad 30 og 38. 12. Sandblad 150. 13. Sandblad 164.

14. Sandblad 132 og 157. Ligeså Sheltco á Geveren´s "Of the ende of this worlde", London 1578, 18, iflg.Camden 165.

15. Sandblad 133, 158, 180. 16. Sandblad 159, 212f, 224f, 229.

17. Sandblad 212f, 221ff. 18. Sandblad 211. 19. Sandblad 214.

20. Sandblad 225f. 21. Sandblad 159, 229. 22. Sandblad 213.

23. Kristian Peder Moesgaard: Tycho Brahe, en ny stjerne i astronomihistorien, stencileret foredrag til Danmarks Radio, november 1972.

24. Cornelius Gemma Frisius: De naturae divinis characterismis, Lib.II cap.III Antverpen 1575 iflg. Sandblad 160.

25. Sandblad 162.

III.

1. Zinner Leben und Wirken 155. 2. Thorndike V, 373.

3. Således Leovitius iflg.Mayer 149f og englænderen Holinshed iflg.Camden 170.

4. Prognostica oder Weissagung von gefehrlichen verenderungen in dieser Welt, welche in 80. Jahre angangen vnd endlichen bis auss 1587. vnd 88.Jahr, ja bis ans ende der Welt sich erstrecken sollen. Aus Joh.Hilten, vnd Lactantio Firm., auch aus Gottes Wort, vnd M.Lutheri Schrifften zusammen getragen. Eine andere vom 1585. Jahre bis auff 1600. Jahr, durch G.Ursinum, Erfurt 1586. Zinner Bibliographie nr.3245. Zinner Leben und Wirken 155 fører en tidlig Erfurt-udg. omkr.1580 i marken, men denne udgave synes ikke medtaget i samme forfatters Bibliographie. Eller den er måske snarere identisk med 1586-udgaven. Imidlertid kan 1586-udg. ikke være den ældste, eftersom der foreligger en dansk oversættelse af dette skrift, trykt i København allerede 1585, Laur.Nielsens Bibliografi nr.1344. Jfr. også med Kaspar Fügers prognosticon, Dresden 1584, der har en næsten enslydende titel, aftrykt note 31.

5. Zinner Leben und Wirken 155. Zinner synes overbevist om troværdigheden af Ursins forholdsvis sene vidneudsagn. Thorndike imødegår Zinner på dette punkt ved at henvise til Melanchthons brev til Johs.Matthesius af 18.maj 1552 (iflg. Thorndike aftrykt i Corpus Reformatorum VII, 1006-7), hvor Hilten hævdes at have forudsagt, at tyrkerne omkr. 1600 vil regere i Italien og Tyskland. Den profeti udelukker en profeti om verdens ende i 1588, om hvilket år Melanchthon intet siger i den forbindelse. Thorndike V,375. Thorndike foretager imidlertid her en forhastet logisk slutning. Hilten siger intet om verdens undergang i 1588, kun, at det år vil blive rigt på forfærdelige hændelser.

6. Fødeåret er genstand for diskussion, se Mayer 134, Thorndike VI,111.

7. Mayer 146. Zinner i Leben und Wirken 155 og samme i Geschichte der astron. Lit.20 såvel som Thorndike V,375 nævner en udg. Augusta Vind.1556 pag.ee 10, men i Zinners Bibliographie figurerer kun udgaven Augsburg 1557, Zinner Bibl. nr.2176. En 1.udg. i 1557 passer også bedst med Leovitius´ egen oplysning i De conjunctionibus magnis 1564 om at han har bragt profetien i dens tyske version i sine Ephemerider "for syv år siden", Mayer 149.

8. Zinner Leben und Wirken 155.

9. Zinner Bibl.nr.2343. Kort beskrivelse af indholdet hos Mayer 148f.

10. Mayer 149.

11. Bestemmelsen af disse intervaller varierer. Se Aston 162.

12. Mayer 148ff. Sandblad 136f.

13. "& nunc secundo talis coniunctio magna eveniet, quae procul dubio alterum adventum filii Dei ac hominis, in Maiestate gloriae suae praenunciat..", De Coniunctionibus, London 1573 pag.L 3v, iflg. Aston 166.

14. Sandblad 137ff. 15. Camden 166f. Aston 160 note 4. 16. Camden 167.

17. Sandblad 162f.

18. C.Doris Hellman 306. Oversættelsen skylder jeg Jørgen Pedersen en varm tak for.

19. Mayer 151. 20. Camden 164. 21. Aston 177. 22. Camden 169.

23. Mattingly 159. Camden 170. Desværre forekommer Mattinglys kildehenvisninger ret skødesløse. Måske kan Sandblad 140 note 5 råde bod herpå.

24. Det kaldes "a Climacterical, Criticall, or Decretoriall yeere of the world & therefore the liker to bring on some great manifest alteration with it.." i den engelske debat i 1587, iflg.Camden 170.

25. "in the yeare .88. which is the yeare of the worlde .5550. such a yeare shall ensue, as to it from the creation of the worlde, by seuens, as it were by degrees and steps wee may ascende..", Geveren 47 v iflg.Camden 170.

26. Det er en flerårig forudsigelse omfattende årene 1572-88. Zinner Bibl. nr.2561-63. Modsat Zinner Geschichte 20, der betragter Ursins prognostica som de første med forudsigelsen om 1588, må jeg tillægge Nik.Weisse, der måske var dansker?? (H.Ehrencron-Müllers forfatterlexikon IX,55) "æren" herfor.

27. Zinner Bibl.nr.2868. 28. Zinner Bibl.nr.2869 jfr. nr.3245.

29. På versosiden af titelbladet til dennes forudsigelse for 1588 står de fire tyske knyttelvers med overskriften "Prognosticon auff das 1588.Jar, Johannis de Regiomonte". Zinner Bibl. nr.3308.

30. Zinner Bibl.nr. 3307.

31. Prognosticon von gefehrlichen verenderungen dieser welt, welche im 80. Jahre angangen und biss 84. und 88.Jahr geschehen werden. Aus Joh.Hilten, Lactantio Firmiano, Gottes Wort und Lutheri Schrifften zusammen getragen, Dresden 1584. Zinner Bibl.nr.3134, jfr.nr.3245, Ursins Prognostica, Effurt 1586, der har en næsten enslydende titel, citeret i note 4. Hos Ursin anføres Stöffler som forfatter til de tyske vers.

32. Forudsigelse for 1582-88, Eisleben. Zinner Bibl. nr.3035.

33. F.eks. forudsigelser for 1585-88, Erfurt 1585. Zinner Bibl. nr.3209.

34. Zinner Geschichte 20 og Bibl.nr.3166f.

35. Zinner Geschichte 20.

36. Discursus. Von dem Anno 1588. durch Regiomontanum Prognosticirten Jahr. Dessen Centenarium Recursum man in balden erwartet. Und von dem Ende der Welt ein Dialogus Vier Theologen, aus Heiliger Schrifft und denen Sanctis Patribus unter sich angestellet, und dem Günstigen Leser vorgestellt. Zinner Leben und Wirken 155 og 271. Zinner Bibl. nr.3163.

37. Zinner Bibl.nr.3317. 38. Ibidem nr.3353. 39. Ibidem nr.3354.

40. Gegenpractic, wider etliche aussgangen Weissag, Prognostic und Schriften, sonderlich des Misocaci, über das 84. und 88.Jarn, von untergang hohen Geschlächtsänderung der Reich und Religion, Newen Calender..End der Welt, München 1584. Zinner Bibl. nr.3159.

41. Gegenpractic. Vrthail vnd allgemeiner khurtzer bericht wider etlich aussgangen weissag, prognostic, prattit vn troeschriften, aus den zufällen des 84. vnnd 88. wunderjares, München 1588. Zinner Bibl. nr.3314.

42. Petrus Lindeberg: Historica rerum in Europa ab anno 1586 ad 1590 gestarum narratio, quarum eventu memorabil.princip. in astronomica scientia virorum Henrici Ranzovii, Regiomontani, Stoeffleri praedit. astrolog. comprob. ostend.", Hamburg. Zinner Bibl.nr.3447. Hvad der blot synes at være en anden udgave af samme skrift udkom samme sted med titlen Commentarii rerum memorabilium in Europa ab anno 1586 usque ad annum 1591 gestarum, quibus Joa.Regiomontani, Joa.Stoeffleri, Henr.Ranzovii et multorum aliorum de anno potissimum mirabili praedictiones corroborantur, Hamburg 1591. Zinner Bibl.nr.3448.

43. Sandblad 226f. 44. Mayer 150. 45. Camden 164. 46. Aston 177.

47. Richard Harvey: An Astrological Discourse vpon the great and notable coniunction of the tvvo superiour Planets, Satvrne & Ivpiter..,London 1583.

48. Aston 167f.

49. Robert Tanner: Prognosticall iudgement of the great coniunction of the two superiour Planets, Saturne and Iupiter, which shall happen the 28 day of April, 1583.

50. Aston 168f.

51. Thomas Heath: A manifest and apparent confutation of an Astrological discourse, lately published to the discomfort (without cause) of the weake and simple sort, as will by the sequel of that which followeth, evidently appeare.

52. Aston 169f.

53. John Harvey: An Astrologicall Addition, or supplement to be annexed to the late Discourse upon the great Coniunction of Saturne, and Iupiter. Wherin are particularly declared certaine especiall points before omitted, as well touching the elevation of one Plannet above another, with theyr severall significations: as touching Oeconomical and houshold provision: with some other Iudicials, no lesse profitable.

54. Aston 170f.

55. Raphael Holinshed: The Third Volume of Chronicles, London 1587, 1356f, iflg. Aston 183.

56. Aston 176. Camden 170. Det er tydeligt, at Holinshed støtter sig til Richard Harvey´s Astrological Discource 1583. Passager går næsten ordret igen, se citaterne side 97.

57. Dvs. Sheltco a Geverens førnævnte skrift.

58. Aston 176f. 59. Camden 167. 60. Stowe 1632, 743 iflg.Camden 172.

61. William Camden: Annales, The True and Royall History of the famous Empresse Elizabeth Quenne of England France and Ireland, London 1625, vol.II pag.251-252 iflg. Carroll Camden 172.

62. Camden 172.

63. Rob.Tanner anf.skr. 1583 pag. A 4v, iflg. Camden 168.

64. By the Queene. A Proclamation against certaine seditious and Schismatical Bookes and Libels, & c, London 1588. Først offentliggjort den 8.februar 1589. Camden 168.

65. Mattingly 165f. 66. Camden 169. 67. Aston 179. 68. Camden 172.

69. Camden 171. 70. Aston 177f. 71. Aston 174. 72. Aston 178.

73. Camden 170. 74. Camden 176. Aston 179. 75. Camden 180-82.

76. Aston 180. Camden 173f. 77. Camden 174. 78. Mattingly 161.

79. Camden 172. 80. Thorndike V,374.

IV.

1. Sandblad 119 note 2.

2. Sthen hentyder utvivlsomt til Skuruppræstens smædeviser, når han i sit eksemplar af Henrik Smiths danske årbog, ud for fortællingen om ærkebiskop Eskild, som Svend Grate lod hænge op i en kurv i Lunds Domkirke, tilføjer denne anmærkning i margenen: "monne han havde staalet en Ligsten? eller lokket Præstens Kone i Landskrone". C.J.Brandt: Salmedigteren Hans Christensen Sthen, Kbh 1888, 67.

3. Gunnar Carlquist: Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid, Lund 1948ff bd.III, 600.

4. Sandblad 121f. Det er værd at notere sig, at det er en studerende ved Universitetet i Wittenberg, der sender dette skrift hjem til fædrelandets oplysning. Sikkert som udtryk for, hvad der optog sindene på lutherdommens Mekka på den tid.

5. Sandblad 123. 6. Sandblad 129-132. 7. Sandblad 132-134.

8. Sandblad 139-144.

9. I Luzern begyndte man, for at afvende "den almægtige Guds vrede og straf", rundebønnen "das grosse Gebet" i oktober 1587. Bønnen overtoges af menighederne i Uri og nåede omkring jul til kantonen Svejtz osv. og fortsatte det meste af året 1588. Se Peter Rück: Die Durchführung des "Grossen Gebets" in den Jahren 1587-1588. I Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte 60. årg, 1966, 342-355.

V.

1. Formaning til en kristelig og alvorlig Pønitense. Refereret i H.F.Rørdam: M.Iver Bertelsens Levnet, Ny Kirkehist.Saml. 1864-66, 3.bd., 537.

2. Ivar Bartholin: Hypomnesis de extremo vniversali Dei iudicio & præparatione Christiana in instantem mundi finem, Vitebergæ 1565 pag.H 2v.

3. Thorndike VI, 112. Aston 165. Mayer 136f. Sidstnævnte citerer dette med eteostikon forsynede epitafium over Leovitius i hans hjemby:

Instruxere viros plures fecereque magnum
Tychonem Astrologum scripta Leovicii.
VrbanI spLenDente DIe, sIC parCa ferebat,
CarpIt Iter LethI trIste LeoVICIVs.

4. Tychonis Brahe Dani Opera Omnia, Kbh 1913-1929, bd.VIII,458 iflg.Aston 165.

5. Hans Thomissøn: Den danske Psalmebog, Kbh 1569, pag. c 4v.

6. Prognosticon astrologicum. Fra det Aar 1572. varendis indtil det 1588. huor vdi der grundelige oc vist giffuis tilkiende, huad der vdi forneffnde Aar skal ske oc begiffue sig, altsammen met stor flid oc tro Atuarsel, Regnet oc bescreffuet, Ved Nicolaum Weyse, Mathematicum. Prentet i Kiøbenhaffn, aff Laurentz Benedicht. 1573. Laur.Nielsen bibl. nr.1629. Ang.det tyske forlæg se side 95 og note 26 i afsnit III.

7. Dvs. Johann Stöffler (1452-1531).

8. Prognosticon astrologicum 1573, C r.

9. Den arabiske astronom Mashallah, hvis skrift om planetkonjunktionerne bl.a. brugtes af Regiomontanus.

10. Prognosticon astrologicum 1573, C 2vff.

11. Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus S.J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622, Kbh 1966, 153-164 og 217.

12. DVO PROGNOSTICA ASTROLOGICA. Det er Tuende Practica varendis vdi Tiuffue Aar, Den ene begyndis paa Anno 1580. Oc varer indtil mand scriffuer Anno 1600. Vdi huilcken Konstelig, Grandgiffuelig oc visselig giffuis tilkende, huad der skal begiffue sig oc skee i forskreffne Tyue Aar, Altsammen regnet med stor flit, oc tro Aduarsel: Bescreffuit, Ved Georgium Vrsinum, Plauensem, den Mathematiske Konstis Elskere. Den Anden varer indtil mand scriffuer, Tusinde, Femhundrede, Otto oc firesindstiue: Beskicket ved Nicolaum Weysen, Mathematicum B. Prentet i Kiøbenhaffn, aff Matz Vingaard. 1580. pag. B 4v. Laur. Nielsen bibl.nr.1604.

13. Duo prognostica 1580, pag.C r og v.

14. Om dette træsnit skriver P.M.Stolpe, Dagspressen i Danmark bd.I, 1878,s. 43:"Det mærkeligste Exempel paa et saadant Træsnits Vandringer frembyder en Fremstilling af Dommedag, den eneste Illustration, som bruges ved Tidender om Jordskjælv." Træsnittet findes iflg.Stolpe tidligst i et tysk tryk, Ulssen

1576, derefter i "En forskreckelig ny Tidende.",Kbh (Lor.Benedicht) 1591 (Stolpe XIX nr.35 og note), dernæst i "Ein nye Wunder-Gesicht",Magdeburg 1597 (Stolpe nr.50), i Niels Heldvads "Sandferdig oc kort Iszlandiske Relation, Om det forferdelige oc gruelige Jordskelff",Kbh 1627 (Stolpe nr.92) og i "Sandferdige Ny tidende Om de store wnderlige Guds Jertegen", Malmø 1668 (Stolpe nr.XXXVI). Stolpes liste kan gøres adskilligt længere. Træsnittet findes i Duo prognostica astrologica, Kbh (Matz Vingaard) 1580 pag. E 3v (fig.12), i billigbogsudgaven af Thomissøns salmebog (Lor.Benedicht) 1586 som indledning til afsnittet om "Dommedag og Opstandelse" pag.223r (fig.10) samt på titelbladet til det unikke, men defekte eksemplar af "En ny deilig oc Gudelig Vjse, Om Synden, oc om Syndzens Straff oc den yderste Dommedag",Kbh (Lor.Benedicht) 1593 (Laur.Nielsen bibl.nr.1652) og i genoptrykket af dette skrift fra Kbh 1645. (Takket være dette genoptryk (expl. Karen Brahes flyveblade nr.61. Fotostat på Kgl.Bibl.) kan den meget fragmentarisk bevarede visetekst nu rekonstrueres).

15. PROGNOSTICA, eller Prophetie, Om de farlige forandringer i denne Verden, huilcke ere begynt vdi det firesindstiuende Aar, oc endelige skulle henstrecke sig til det 1585. oc fremdelis til det 1588. Aar, ocsaa indtil Verdens ende. Alle godhiertige Christne til tro Atuarsel, Omuendelse oc deris Leffnits forbedring, Nu paa det ny Aar, vdaff Johan Hilten oc Lactantio Firmiano, End ocsaa aff Guds Ord, oc Doct: Martini Lutheri Scrifft tilsammen dragne: Oc nu paa ny fordansket.

End en anden Prophetie, fra det 1585. Aar, indtil det 1600. Aar, vdi huilcken der giffuis grundelige tilkiende, huad der skal ske i de effterfølgendis Aar, Bescreffuit met flid, aff Georgio Vrsino, Mathematico & c. Prentet i Kiøbenhaffn, aff Laurentz Benedicht. 1585. pag.A 2r. Laur.Nielsen bibl.nr. 1344. Ang. tysk forlæg til dette skrift se afsnit III note 4 og 31.

16. Prognostica, eller Prophetie 1585 pag.C r.

17. Skriftet er uden trykkerangivelse, men tillægges Benedicht ud fra typografiske analyser. Laur.Nielsen: Boghist.Studier til dansk bibliografi, Kbh 1923, 105.

18. Laur. Nielsen bibl. nr.1201.

19. Anonymiteten gør det vanskeligt at identificere det kun firebladede tryk. Den spådom, titelbladet omtaler, er den berømte Sibylla Tiburtina, der også figurerer i den medicinske professor i Löwen, Cornelius Gemma´s "De naturae divinis characterismis", Antverpen 1575 Liber II, 149f. Verset på titelbladet kendes i en engelsk oversættelse

He which hath no missfortune in the yere 85.
And in anno. 86 Doth remaine aliue.
He being in 87. vnhurt and vnslaine,
And in 88.Aliue doth remaine.
And living vntill the year 89.
He may then speake of a ioyfull tyme.

hvorved et muligt forlæg skimtes. Den engelske kilde opgives nemlig af Camden 168f og 178 at være John Doleta´s "Straunge newes out of Calabria", London 1587. Denne titels annoncering af "nyheder" svarer meget godt til den danske titel "Nova novorum". Endvidere omtaler det danske skrift pag.A 3r en tidende fra Calabria om "en besynderlig Stjerne, som der samme sted skal være seet". Iflg. det danske titelblad er forlægget tysk. Det synes forfatteren Doleta også at have været. Mag. Johannes Doleta har således også udgivet "Kurtze, gewisse vnd warhaffte Propheceyung...auff das M.D.LXXXVII. vnd M.D.LXXXVIII. Jar...", først trykt i Köln og derpå i Rostock 1587 (Zinner Bibl.nr.3256 og Sandblad 135). "Nova novorum" må sikkert stå i afhængighedsforhold til et andet, måske nu tabt, tysk skrift af Doleta. En konferering med det engelske skrift vil kunne be- eller afkræfte dette. Derved vil der nok tillige kastes nyt lys over den svenske krønikeskriver Rasmus Ludvigssons nedskrift af en

astrologisk profeti "Vttydning på then fierde Stiernen, som är sedt worden i Calbria, oss christne til warning beskreffuit", som Sandblad 172 stiller sig spørgende til. For fuldstændighedens skyld nævner jeg, at der også hentydes til "den Prophetie vdaff Calabria" i "En forskreckelig ny Tidende", Kbh 1591 pag. A 3v (Laur.Nielsens bibl.nr.1592).

20. Nova novorum pag.A 3v.

21. Ibidem pag. A 4r.

22. J.R.Christianson: Tycho Brahe´s German Treatise on the Comet of 1577: A Study in Science and Politics. ISIS 1979, årg.70, 130.

23. Aftrykt i Tychonis Brahe opera omnia, edidit I.L.Dreyer. Bd.IV, Kbh 1922, 381-396. Den pågældende passage siger kun, hvorledes der som følge af konjunktionen 1583 " in den nachvolgenden jaren grosse verenderung vnnd Reformation beide in gaistlich vnnd weltlich Regiment geschechen.." pag.395.

24. To og Tredive Prædikener holdt i Aarene 1578-1586 av M.Jens Nilssøn fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter. Med en Indledning om Jens Nilssøns Liv og Virksomhet ved Andreas Brandrud og Oluf Kolsrud, Kristiania 1917, 336, 432, 463 og 466f.

25. Ibidem 431. Talen er holdt 25.søndag e.trin., den 16.nov. 1578.

26. "..Causa vero, propter quas solennia vota præcesque nunc fiant, multæ et magnæ ac necessariæ, quarum hæc videtur esse præcipua, quod annus ille fatalis 88 nunc appropinquet, et ea sit temporis huius conditio, vt omnibus omnia impendeant mala, de quibus ingenio et multa solertia pollentes viri diuinoque spiritu afflati olim vaticinati sunt, quorum diuinationes veritati consentaneas esse præsens rerum status indicat..." Aftrykt A.E.Erichsen: Presten Søfren Søfrenssøns Memorialbog 1564-1599. Udgiven for Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Kristiania 1898, 30. Endvidere omtalt af Andr.Brandrud: To og Tredive Prædikener, Kristiania 1917, indledn.93.

27. Laur.Nielsen bibl.nr.1185.

28. Poul Madsen: Conciones qvae in tribus diebus publicarum precationum, 5.6. 7. Februarij Ecclesiæ proponentur", Hafniæ 1588. Laur.Nielsen bibl.nr.1132.

29. "Quid autem de hoc anno, quem nuper ingressi sumus, quemque fælicem ac salutarẽ Ecclesiæ suæ, nobis, omnibusque, pijs Deus esse velit, ante multos annos prædictum sit, paucos esse opinor, qui ignorant, præsertim eorum, qui ad iustam ætatem peruenerunt. Sed vt nihil demus huiusmodi prædictionibus, vt quæ non á Prophetis, sed ab hominibus, quos longissimé interdum, á vero aberrasse constat, profecti sunt. Tamen ex multis coniecturis diuinitus patefactis, ratiocinari probabiliter & possumus & debemus, aut instare, aut appropinquare finem mundi, aut certé fatales pænas, ac tristes mutationes, Ecclesiæ & Reipublicæ christianæ imminere..." Fra "Exordium" i "Conciones", 1588. Oversættelsen af denne passage skylder jeg univ.lektor Jørgen Pedersen tak for.

30. Kgl.Bibl´s håndskriftsamling. Gl.kgl.Saml.2355,4°, omtalt i H.Grüner-Nielsens Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630, bd.V,38. For udskriften takker jeg cand.mag.Frede P.Jensen.

31. Anders Søffrinsøn Vedel: En sørgelig Ligpredicken, Kbh 1588 pag.A 2r. Laur.Nielsens bibl.nr.1612.

32. Vedel ibidem pag. E 4v - F r.

33. Iacob Coler: Wundere newe Zeitung, die vns ein Hering aus dem Meer bracht, allen Menschen zur warnung vnd besserung beschrieben..,Berlin 1588.

34. Johs.Lindbæk: Den vidunderlige fisk fra 1587, Vor Fortid. Tidsskr.for dansk Kulturhistorie. 1.årg.Kbh 1917, 145-147. Se endv. P.M.Stolpe: Dagspres-

sen i Danmark I (1878), 49. Ny Kirkehist.Saml.V,115. N.M.Petersen: Dansk Literaturhist.III,394-96, 399-400.

35. Jacob Coler 1588 pag.A 3v.

36. Henrich Rantzov: Exempla, qvibus astrologicae scientiae certitudo..Item de annis climactericis et periodis imperiorum, tractatus...Tertia æditio, Coloniae 1585, 290f.

37. Johs.Lindbæk i Vor Fortid, Kbh 1917, 145.

38. Dette skrift har tilføjet en "tractatus de annis Climactericis, vna cum variis exemplis illustrium virorum qui annis ijsdem & præsertim anno 49, 56 & 63 periere.." og må være det skrift, som C.F.Wegener i sin afhandling om Anders Sørensen Vedel, 2.udg.s.246 note 5 har hørt om, men ikke selv truffet på.

39. Henrich Rantzov: Catalogus imperatorum, regum, ac virorum illustrium, qui artem astrologicam amarunt, ornarunt & exercuerunt...Lipsiae 1584, 448.

40. Denne fortale indleder alle de bevarede udgaver af Vandrebogen. Det kan imidlertid ikke udelukkes, at den tabte 1.udg. har haft en fortale med et endnu stærkere eskatologisk præg.

41. En liden Vandrebog, Christiania 1659 pag.A 3v.

VI.

1. En liden Christelig betractelse, paa min Fødsels dag, som er den 25.Novemb. paa huilcken S.Catharinæ dag falder, Anno.44. Citeret efter "Visbyfragmentet" af Vandrebogen pag.S 6v.

2. "præsertim si malefici sunt in 2. aut 8.domo natiuitatis, aut loca hylegialia ad malos Planetas, & radios eorum his annis perueniunt".

3. Henrik Rantzau: Exempla, Coloniae 1585, pag.131f.

4. Henrik Rantzau: De conseruanda valetudine. Das ist: Von erhaltung menschlicher gesundheit...verdeutscht durch Iohannem Vuittichium Vinariensem, Leipzig 1587, pag.213-219.

5. Om astrologernes forskellige vanskeligere metoder til at finde de farlige, klimakteriske år se A.Bouché-Leclercq: L´astrologie grecque, Paris 1899,526ff. Et større værk, der behandler emnet, ganske vist på en konfus måde blandet sammen med astrologiens historie, er Claudius Salmasius´ "De annis climactericis et antiqua astrologia diatribæ", Lugd.Bat.1648. Af endnu ældre litteratur kan nævnes den nederlandske læge Levinus Lemnius´ "Occulta naturae miracula", Antverpen 1564, hvor Liber II cap.XXXII pag.182vff iflg.Sandblad 139 behandler det farlige 7. og 9. leveår. Sandblad 138f henviser også til Melanchthons naturfilosofiske lærebog "Initia doctrinae physicae", Liber II, De fato. Værdifuld er også note 5 side 246 i C.F.Wegener: Anders Sørensen Vedel, 2.udg.Kbh 1847. Muligvis kan Poul Enevoldsens håndskrevne afhandling fra 1607 om tallenes betydning (Thott 1509 i 4°) vise sig nyttig i vor sammenhæng. Endv. Peter Lindeberg: "De numerorum nobilitate",1591 og Peter Bunge (fra Bergamo):"Numerorum mysteria",1618. De nævnte værker har ikke kunnet konsulteres ved nærværende undersøgelse.

VII.

1. "VAag op vaag op, du Christenhed" og "Vaager op i Christen alle", Thomissøns salmebog 1569 pag.352-358.

2. Ernst Frandsen: Hans Christensen Sthen. Studier i det 16.aarhundredes danske litteratur. Acta Jutlandica IV,1, Kbh 1932, 86.

3. Frandsen 87f.

4. H.Grüner-Nielsen: Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630, genoptrykt Kbh 1978-79, bd.V,54.Nr.94. Visens tekst er aftrykt i bd.II,187ff.

5. Se side 92 midten.

6. Melodiangivelsen "Paa Jorden kand ingen større Plage være" viser, at den tyske elskovsvise allerede i 1587 foreligger i dansk oversættelse. Denne oversættelses tekst kendes tidligst i Anne Basses håndskrift (nr.28) fra før 1616 (aftrykt i H.Grüner-Nielsens Danske Viser bd.V,332f. Imidlertid foreligger der også, senest 1584, en anden oversættelse, med begyndelsen "Ingen større plage i alverden monne være" (i Dronning Sofias håndskrift (nr.71), aftrykt hos Grüner-Nielsen bd.III nr.232. At Sthen ikke i sin melodiangivelse til Herre Iesu Christ henviser til en dansk oversættelse, er ikke noget bevis for, at han ikke kender nogen sådan. Snarere har han kendt begge de nævnte. For at undgå at vælge mellem dem henviser han til den tyske tekst.

7. I den udgave 1594 af "Christelige oc vdkaarne Bøner" (Avenarius´ bønnebog), som Sthen tilegnede familien Gabriel Sparre til Svaneholm - om dette skrift se side 105 og Solveig Tunold:Nyfundne eldre danica i Oslo,Fund og Forskning X, 1963, 43-45 - har Sthen i forordet en længere belæring om, hvad kristen bøn er: "Til saadan en Christen Bøn hører først, at wi ved huem wi skal paakalde oc tilbede, nemlig, Gud vor kære Himmelske Fader, i hans kære Søns Jesu Christi naffn....thi det hider at bede i CHristi Naffn, naar wi troer oc bekender, at wi bekommer alt gaat aff Gud vor kære Himmelske Fader, aff luter Naade oc Barmhiertighed, for hans Søns JEsu CHristi skyld."

8. Jfr. Luthers sentens om, at selv om han vidste, at verden skulle gå under i morgen, ville han dog plante et træ i dag. Det er den samme holdning, vi møder i "Herre Iesu Christ".

9. Jfr. det s.99 aftrykte vidnesbyrd fra England om, hvorledes folk omvendte sig i bunkevis op til det store planetår 1583, men bagefter genfandt ugudeligheden sit vante, gamle leje. Det samme fænomen kunne iagttages omkring året 1588, Camden 175.

10. Chr.Ludwigs 29.

11. C.J.Brandt 37. Arthur G.Hassø: Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525-1601). En biografi, Kbh 1933, 228f.

12. Det er vel ikke helt tilfældigt, at dette træk optræder hos en præst. Prædikantens situation er jo netop at gå ud fra og udvikle en given tekst.

13. For prosaens og meddigtningens vedkommende se Jens Lyster: Forlæg og originalitet i Hans Christensen Sthens Trøsteskrift 1581 og Sendebrev 1592. Kirkehist.Saml. 1969, 78-125.

14. En liden Vandrebog, Christiania 1659 pag.Ii r.

VIII.

1. Alene hos Sthen dukker ps.50,15 op i både hans Avenariusoversættelses 1577-udgave pag. o r, i 1594-udgavens forord på 4.bevarede rectoside, i En liden Haandbog 1578 pag.L 2r og P 4v og i En Ligprædicken 1603 pag.I 3v. Det optræder to gange i Luthers Store Katekismus, Luthers skrifter i udvalg bind 2, Kbh 1963, 123 og 181.Det indgår i utallige bønner i reformationsårhundredet. F.eks. i Rasmus Hansen Reravius´ "En Ny Bønebog",1575 pag.10v, 199r, 279v og 281r (1606-udgaven).

2. Fra svensk andagtslitteratur kan nævnes Nicolaus Balcks "Een ganska nyttigh och Christeligh Bönebook vthdragen aff Dawittz Psaltare vthi allahanda lägenheet till at bidia. Stellt vthi tree Böök er effter then 50.Psal: Ord: åkalla migh j nödennes tijdh, så will iagh hielpa tigh och tu skalt prijsa migh" som eksempel på dette bibelsteds eskatologiske anvendelse. Hele bønnebogen er én stor udlægning af ps.50,15. Sigfrid Estborn: Evangeliska svenska Bönböcker under reformationstidevarvet, Lund 1929, 217.

3. For fuldstændighedens skyld skal også ps.91,15 ind i billedet som mulig impuls til str.7. Sthen anvender det i fortalen til en ny udgave af En liden Haandbog, dateret 18.marts 1589: "Vor HERre haffuer oc icke aleniste bødit oc befalit oss vden affladelse oc idelige at bede, men loffuet oss ocsaa naadig bønhøring, hand vil haffue aaben Øren, oc gerne suare oss til vore Bønner, Hand kalder paa mig (siger hand hoss Dauid i den 91.Psal.) saa vil ieg bønhøre hannem, Jeg er hoss hannem i nød.." pag.(:)2 v. Endelig skal det ikke forbigås, at i alt fald de sene udgaver 1659 og 1696 af Vandrebogen har ps. 145,18 som motto på titelbladets versoside:"HErren er nær hos alle dem, som kalde paa hannem".

4. O.Walde: Studier i äldre dansk bibliotekshistoria, Nord.tidsskr.f.bok- och biblioteksväsen årg.19, 1932, 37f.

5. Peter Balslev Clausen, Jens Lyster og Tove Villarsen: Davids salmer på dansk. Trykte gendigtninger indtil år 1700. Hymn.Medd.1977, 109f og 151.

6. Hans Albertsen: Enarratio Psalmi XX. Exaudiat te Deus & c. In tres conciones digesta, pro ministris verbi. In diebus precationum 14. 15. 16. Augusti, Hafniæ 1564.

7. Peter Tachau: "Einst" und "Jetzt" im Neuen Testament. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 105.Heft, Göttingen 1972, 27.

8. L.L. Albertsen: Lyrik der synges. Berlingske Leksikon Bibliotek, Kbh 1978, 62.

ANMELDELSER

DANSK KIRKESANGS ÅRSSKRIFT 1975 - 76.

Udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang. Under redaktion af Henrik Glahn og Christian Thodberg. København 1978.102 sider. Ill. 1 bilag.

Årsskriftet indledes af Søren Sørensens redegørelse for samfundets virksomhed i årene 1975-1977 og af Olav Andersens omtale af det i 1976 begyndte samarbejde med Dansk Kirkemusiker-forening.

I anledning af 50-året for Thomas Laubs død indledes årsskriftet i øvrigt med et hidtil utrykt digt af Laub, skrevet den 3. februar 1927, dagen før hans død. Det er et lille charmerende stemningsbillede, *Ih se dog, - forår i Februar!*

Også i anledning af 50-året for Laubs død skriver Børge Ørsted om *Thomas Laub på orgel- og pinebænken i Holmens Kirke*.Artiklen er holdt i en humoristisk tone, men er i virkeligheden dybt forstemmende. Man får det indtryk, at det var den daværende Holmens provst, Thomas Skat Rørdams gennemtrumfning af en lidt for hurtig administrativ udnævnelse af Laub til organist ved Holmens Kirke - ved siden af Frue Kirke den bedst aflønnede organiststilling i København - og den deraf følgende bitterhed i danske organistkredse, der ligeså meget som Laubs kirkemusikalske linie har skylden for den voldsomhed, kampen for og imod Laub og hans melodier blev præget af.

Henrik Glahn gennemgår i *"I Jesu navn" - en gammel visemelodi med mange udløbere*, hvordan denne salmemelodi, nr.195 i Den danske Koralbog, er nået frem til dansk salmetradition. Der er tale om en salme, hvis versemål er enestående i Den danske Salmebog. Det har været bearbejdet flere gange, og Kingo har skrevet en række prædikestolsvers på det, men de er alle gledet ud af salmebøgerne. Johan Frederiksen, der i 1649 skrev salmen til sit eget bryllup, har skrevet den til en melodi, der var kendt og yndet i samtiden. Der er skrevet andre salmer til den, men interessen samler sig om en sørgesang med motiv fra Christian den 4.s hof, lagt i munden på Christian den 4.s datter Anne Cathrine, hvis musiklærer Melchior Schildt har skrevet nogle variationer over melodien med titlen "Gleich wie das Feur". Gennem Tyskland spores melodien til Holland, hvor den har været brugt både til verdslige og religiøse sange, og hvor den fra England indvandrede Jan Starter har udgivet den med den oplysning, at den stammer fra England og der har været kendt som melodien til "The fairest Nymph, those Valleys or Mountains ever bred". Også i England har melodien været brugt både verdsligt og religiøst. Den har her i flere håndskrifter betegnelsen "Grays Inn Maske" og stammer sandsynligvis fra et maskespil med tilknytning til Grays Inn fra århundredets andet årti. Til Danmark må melodien være kommet med de musikere, som Christian den 4. netop i dette tidsrum sendte til videreuddannelse i London, samtidig med, at de skulle stå til rådighed for hans søster, dronning Anne. Fra dansk salmetradition blev melodien omkr. 1730 overtaget af J.H.Schrader til dennes "Gelassenheit! du angenehmer Gast" i Tønder-salmebogen 1731. Til sidst udtrykker Henrik Glahn det håb, at "I Jesu navn" sammen med sin melodi

fortsat må forblive i dansk salme- og salmebogstradition.

Ea Dal gennemgår i *Omkring Niels Schiørrings tyske koralbog* dennes arbejde i løbet af 1780-erne på at få udgivet en fælles koralbog til brug i de tyske menigheder såvel i Slesvig-Holsten som i København og Helsingør. Schiørrings planer blev aldrig ført ud i livet, men der foreligger en del forarbejder, bl.a. nogle håndskrevne koralbøger, der har været i brug i København og Helsingør. Af særlig interesse kan nævnes, at Carl Philipp Emanuel Bach, der da var kapelmester i Hamborg, har bistået Schiørring ved bearbejdelsen af det musikalske materiale, ligesom han selv har komponeret 15 melodier til den påtænkte koralbog. Som bilag til artiklen bringes disse 15 melodier.

I facsimile bringes derefter det meloditillæg, der omfattende 24 melodier fandtes i en del af oplaget af "Guldbergs salmebog" 1778. Meloditillægget er forsynet med en kildefortegnelse ved Henrik Glahn, idet der i øvrigt henvises til Schiørrings koralbog 1781/1783, hvor alle melodierne undtagen 2 findes.

Herefter følger Christian Thodbergs interessante og læseværdige artikel *Om "Jesus, hvor er du dog henne"*. Denne artikel fortsætter på en instruktiv og overbevisende måde Christian Thodbergs påvisning af sammenhængen mellem Grundtvigs prædiken og salmedigtning, ligesom den giver et indblik i redaktionsarbejdet bag "46 Salmer. Tillæg til Den danske Salmebog". "Jesus, hvor er du dog henne", nr.35 i bind 1 af Grundtvigs Sang-Værk, er blevet til i nærmeste forbindelse med Grundtvigs prædiken til 24.søndag efter Trinitatis (13.nov.) 1836. Ikke alene anfører Grundtvig i prædikenen 4 af salmens 12 vers (versene 1,2,4,6 i Sang-Værket), men han foregriber tankemæssigt yderligere 3 vers i prædikenens prosadel (versene 7-9). Thodberg gennemgår i sin artikel de 4 oprindelige vers og viser, at deres tankegang fortsætter i prædikenen, der igen er forudsætningen for de følgende 3 vers, hvilket anskueliggøres ved at aftrykke prædikenens tekst og de tre vers side om side. Både i prædiken og salme er svaret på salmens indledende spørgsmål, at Jesus findes i sit ord ved dåb og nadver. Grundtvigs stærke henvisning til dåben og nadveren som de steder, hvor vi hører Guds ord til os, var hovedårsagen til, at "Jesus, hvor er du dog henne?" ikke kom med i Den danske Salmebog (1953) i modsætning til de sidste 3 vers af den oprindelige salme, der kom med som nr.373 ("Nu står sjælen op af døde"). Men

også udgiverne af 46 Salmer har haft deres vanskeligheder med salmen. I Sang-Værkets version af salmen lader Grundtvig dåben være en gensidig pagt mellem Gud og mennesker og siger derfor om den (tillæggets v.4):

hvad var det, han selv mig sagde,
da han mig i vuggen lagde?
hvad var det, jeg selv har sagt,
da med ham jeg gik i pagt?

For at understrege, at vægten alene hviler på det, Gud har gjort, ændrede man i 2.udgaven af 46 Salmer linierne i overensstemmelse med Grundtvigs senere version fra 1868:

..hvad er det, han selv har sagt,
da med ham jeg gik i pagt?

I sine betragtninger *Om melodien* skriver Henrik Glahn, at man for at få en alternativ melodi til Wessnitzers fra 1661 til "Jesus er mit liv i live" (DDK 223), fremdrog Johann Crügers til "Du geballtes Weltgebäude" fra 1649, som tidligere havde været brugt i dansk salmesangstradition, fra Pontoppidans salmebog til Weyses koralbog. Udvalget bag 46 Salmer havde undret sig over, at Thomas Laub ikke allerede havde fået øje på denne udmærkede melodi, som nu er genindført i dansk tradition, ikke af "historiske" grunde, men fordi den passer "overordentlig smukt både i "tone" og "deklamation" til Grundtvigs "Jesus, hvor er du dog henne?".

Sidst i årbogen omtaler Torben Schousboe Dansk Kirkesangs nyeste facsimileudgave, af Niels Schiørrings "Kirke-Melodierne"(1781) og "Choral-Bog" (1783), der er udgivet i to bind med indledning af Ea Dal.

I et *bilag* til årbogen bringes et tillæg på 7 melodier til Schiørrings *Kirke-Melodierne* (1781).

Peter Balslev-Clausen

P.POULSEN: LIVSSKÆBNER, DER SKABTE SANG.

Forord af John Ørum Jørgensen. Lohses forlag. Fredericia 1979. 112 sider. Kr.81,85.

P.Poulsen nåede kort før sin død at få sin sidste bog, *Livsskæbner, der skabte sang*, færdig. Denne bog afrunder på en naturlig måde P.Poulsens række af bøger om salmer og åndelige sange. Som overskriften siger, er det sangenes sammenhæng med forfatternes og brugernes livshistorie, der her har interesseret P.Poulsen. De sange, han tager frem, er alle hentet fra *Hjemlandstoner* og således et udtryk for det sanglige miljø i tilknytning til Indre Mission, som på mange måder var P.Poulsens eget, og som har været

det stadige udgangspunkt for hans mange bøger, artikler og foredrag om salmer og åndelige sange. Det er derfor ikke overraskende, at Livsskæbner, der skabte sang indledes med et forord af formanden for Indre Missions bestyrelse, pastor John Ørum Jørgensen, der her giver udtryk for både anerkendelse og taknemmelighed.

Bogen er inddelt i 16 kapitler, der hvert handler om en af sangene i Hjemlandstoner. Flere af artiklerne har før været offentliggjort, men er her sat ind i en systematisk sammenhæng. De første 4 sange er hentet fra den angelsaksiske vækkelse i 19. årh., heriblandt Payne´s "Om glæder end betegnet" ("- Hjem, hjem, mit kære hjem") og Fanny Crosby´s "Sølvsnoren brister dog engang". Derefter følger to svenske sange i samme tradition, bl.a. Lina Sandells "Kun een dag, eet øjeblik ad gangen!" Efter de to svenske følger fire norske vækkelsessange, bl.a. Tandbergs "Jeg er en sejler på livets hav". En femte norsk sang, uden for den angelsaksiske tradition, er Jonas Lies "Ind under Jul, hvor er det trist". De sidste 5 kapitler i bogen handler om danske sange. Af disse står de to første (Gunnar Lundgrens "Vælg i dag, hvem du vil tjene" og N.P.Madsens "Du kommer, Jesus, til mig ind") i den angelsaksiske vækkelsestradition. De tre sidste repræsenterer hver for sig karakteristiske sider af dansk kirkelighed op mod og omkring århundredskiftet, først konvertitten Johannes Jørgensens "Imellem nattens stjerner", derefter præsten Vilhelm Gregersens "Der er noget i luften" og til sidst skolelæreren Zakarias Nielsens "Det er som med klokker det ringer".

Kapitlerne er bygget op efter nogenlunde samme skema. Der fortælles om sangenes tilblivelse, om deres forfatter og om, hvordan sangen er hans personlige vidnesbyrd. Dernæst fortælles om sangens virkning, hvordan den er vokset sammen med og derved har fået farve af en menneskeskæbne eller en tankevækkende begivenhed. På samme måde fortælles der om, hvordan flere af sangene skylder deres fortolkere den store popularitet. Sideløbende hermed peges på sangenes store virkning og på deres kvalitet, og i flere tilfælde antydes det direkte (f.eks. i forbindelse med "Imellem nattens stjerner") eller indirekte, at de burde være at finde i den officielle salmebog.

Dette sidste gør det naturligt at overveje, hvorfor den angelsaksiske vækkelsessang, både i de mange oversættelser og i de originale danske sange, ligeså lidt som den kirkelige sang efter Grundtvig så godt som ikke er repræsenteret i salmebogen i modsætning til den pietistiske sang fra første halvdel af det 18. århundrede. Svaret kan ikke alene være, at der var tilstrækkeligt mange salmer i salmebogen i forvejen, og at der derfor ikke var plads. Det var der nemlig heller ikke, da den gamle pietisme kom til, men dens sange fortrængte i høj grad de ældre salmer fra salmebøgerne. Svaret må være dels Grundtvigs mange nye og af alle meget sungne salmer, dels de nye sanges manglende kirkelige og litterære gennemslagskraft. De var simpelthen ikke gode nok. I modsætning til den gamle pietisme, der stod på højden af sin tids dannelse, kulturelt og socialt, var det 19. århundredes pietisme både i dens hjemlige (- de gudelige forsamlinger og Indre Mission -) og i dens angelsaksiske form uden forbindelse med de kulturelt og socialt førende lag i samtiden og kunne derfor hverken tiltrække eller fastholde tidens bedste digtere, sådan som den gamle pietisme havde kunnet.

Livsskæbner, der skabte sang er på sin egen stilfærdige måde et indlæg i diskussionen om, hvorvidt det er salmernes kirkelige og litterære kvalitet, eller deres udbredelse og popularitet, der skal afgøre, om de bør optages i de officielle salmebøger. Det er tydeligt, at P.Poulsen mener, at der er for få af i dette tilfælde sangene fra Hjemlandstoner med i Den danske Salmebog. Men samtidig efterlader flere af de sange, der fortælles om i Livsskæbner, der skabte sang, det indtryk, at det kun er de sange og salmer, der i videste forstand er af kvalitet, som vil kunne hævde sig, og som vil kunne blive tålt - og sunget - af andre end "troens egne".

Peter Balslev-Clausen

Kvartalsskriftet
Hymnologiske Meddelelser udkommer årligt med 4 numre á omkr. 50 sider.

Udgives af Salmehistorisk Selskab
Københavns Universitet
Institut for Kirkehistorie
Købmagergade 44-46
DK-1150 København K

Medlemsskab af Salmehistorisk Selskab tegnes hos kassereren, Ahlmanns Allé 10, 2900 Hellerup. Giro nr.2 20 11 19. Hos kassereren kan også bestilles ældre årgange af Hymnologiske Meddelelser.

Salmehistorisk Selskabs bestyrelse:

Professor dr.theol. Niels Knud Andersen, *formand.*
Engvej 31, 2960 Rungsted Kyst. Tlf. 02 86 37 72.

Pastor Peter Balslev Clausen, *sekretær, kasserer, redaktør.*
Ahlmanns Allé 10, 2900 Hellerup. Tlf. 01 62 79 27.

Univ.lektor cand.theol. Jørgen I.Jensen, *næstformand.*
Steenstrups Allé 17, 1924 København V. Tlf. 01 37 39 73.

Sognepræst Jens Lyster, *ansvarshavende redaktør.*
Odden præstegård, 4583 Sjællands Odde. Tlf. 03 42 62 96.

Univ.lektor cand.mag. Erik A. Nielsen.
Strindbergsvej 3, 2500 Valby. Tlf. 01 46 60 23.

Organist Henrik Fibiger Nørfelt, *redaktør.(melodistoffet)*
Korsgårdsvej 16, 2920 Charlottenlund. Tlf. 01 63 23 80.

Hymnologiske Meddelelsers redaktion: se under bestyrelsen.

Hymnologiske Meddelelsers støttekreds:

Professor Leif Ludwig Albertsen
Provst teol.dr. Allan Arvastson
Univ.lektor mag.art. Skirne Helg Bruland
Pastor Helge Dahn
Administrator dr.phil. Erik Dal
Statsstipendiat Svein Ellingsen
Biskop Johs.W.Jacobsen
Biskop Johannes Johansen
Professor dr.theol. Theodor Jørgensen
Professor dr.phil. Jens Peter Larsen
Sognepræst Holger Lissner
Pastor Anders Malling
Lektor v.Lærerhøjskolen cand.theol. Kaj Mogensen
Forstander dr.theol. Bent Noack
Docent v.Musikkonservatoriet Ingolf Olsen
Univ.lektor mag.art. Torben Schousboe
Pastor Jørgen Schultz
Generalsekretær pastor Erik Norman Svendsen
Organist mag.art. Ulrich Teuber
Kgl.konfessionarius professor dr.phil. Christian Thodberg

Tidsskriftet udgives med støtte fra Carlsen-Langes Legatstiftelse, Svend Viggo Berendt og hustrus Mindelegat samt Statens humanistiske Forskningsråd.